

Арцишевський Р. А.,

доктор філос. наук, професор

ДУХОВНЕ ОСЯГНЕННЯ ДІЙСНОСТІ І СТРУКТУРА СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Праця присвячена дослідженню однієї з центральних філософських проблем – проблеми духовності. Автор обґрунтовує положення про те, що духовне осягнення дійсності є вищим рівнем її відображення і включає в себе, окрім пізнання, також ідеалізацію, оцінювання, нормативно-регулятивне і спонукально-мотиваційне осягнення. У праці розглядається також питання про співвідношення свідомості і самосвідомості, дається характеристика різних рівнів, сфер і форм суспільної свідомості.

Ключові слова: духовне осягнення, пізнання, ідеалізація, оцінювання, нормоутворення, мотивування, свідомість і самосвідомість, структура (рівні, сфери, форми) суспільної свідомості.

Анотація. Арцишевский Р. А. Духовное освоение (постижение) действительности и структура общественного сознания. Работа посвящена исследованию одной из центральных философских проблем – проблеме духовности. Автор обосновывает положение о том, что духовное освоение действительности является высшим уровнем ее отражения и включает в себя, кроме познания, также идеализацию, оценивание, нормативно-регулятивное и побудительно-мотивационное освоение. В работе рассматривается также вопрос о соотношении сознания и самосознания, дается характеристика разных уровней, сфер и форм общественного сознания.

Ключевые слова: духовное освоение, познание, идеализация, оценивание, нормообразование, мотивирование, сознание и самосознание, структура (уровни, сферы, формы) общественного сознания.

Annotation. R. A. Artsyshevskij R. A. Spiritual mastering of the reality and the structure of public consciousness. The work is devoted to the investigation of one of the central philosophical problems – the problem of spirituality. The author grounds the standing about that, that the spiritual mastering of the reality is the highest level of its reflection and includes, besides cognition, also mastering. It is considered at the work also the correlation between consciousness and self- consciousness. It is given the characteristic of different levels, spheres and forms of public consciousness.

Key worlds: spiritual mastering, cognition, idealization, estimation, normative-regularitive, motivation, consciousness and self- consciousness, structure (levels, spheres, forms) of public consciousness.

Проблема природи суб'єктивного, ідеального, духовного постала ще з тих часів, коли люди усвідомили їх відмінність від об'єктивного, матеріального, природного. Вперше це відбулося тільки на рівні теоретичного, філософського мислення, а першим філософом, який чітко сформулював цю проблему у своєму вченні про «царство ідей», був славнозвісний учень Сократа, афінський філософ – Платон. З того часу згадана проблема стала однією з «вічних» філософських проблем, і, як засвідчує історія філософії, всі видатні філософи так чи інакше розглядали її у своїх вченнях, пропонуючи свої розв'язання, які висвітлювали різні аспекти цієї проблеми.

І сьогодні проблема природи духовного не втратила, а набула ще більшої актуальності. При цьому треба зазначити, що нині вона має не тільки теоретичне, а й важливе життєве значення. «Криза духовності», яка спостерігається в усьому світі, є свідченням того, що, досягнувши величезних успіхів у своєму економічному і технічному розвитку, людство стало їхнім

заручником і втратило справжні орієнтири свого подальшого поступу. Технократизація мислення і людських відносин і спроба комерціалізації духовної сфери суспільного (та індивідуального) життя (науки, освіти, мистецтва та ін.) поставили «воза перед конем». І у цій ситуації деякі «фахівці» пробують переконати нас у тому, що треба змусити котитися воза, а за ним вже піде і кінь.

Подолання цієї кризи, одухотворення людського життя є необхідною передумовою самоусвідомлення людиною самої себе і свого призначення і виживання сучасного людства. Прагнучи уникнути самознищення і падіння в прірву, чимало його представників стараються знайти нові – більш перспективні шляхи розвитку і ресурси, які б допомогли уникнути катастрофи. Одним з найважливіших серед них є саме духовний ресурс.

1. ТЕОРІЯ ВІДОБРАЖЕННЯ І ДУХОВНЕ ОСЯГНЕННЯ ДІЙСНОСТІ

У радянській філософії проблема духовності або ігнорувалася, як ідеалістична і релігійна проблема, або ж розглядалася як проблема ідеального (вторинного по відношенню до матеріального) чи проблема свідомості і самосвідомості як вищих форм відображення дійсності. Саме *теорія відображення*, названа на основі декількох висловлювань вождя «ленінською», беззаперечно приймалася методологічною основою дослідження різних форм суб'єктивного (психічного і раціонального).

Ця теорія відображення відкидалася, як правило, критикувалася і навіть висміювалася багатьма західними філософами-ідеалістами. І це мало свої причини. По-перше, самі прибічники цієї теорії нерідко трактували відображення надто спрощено – як суто *дзеркальне* відображення, в процесі якого об'єкт безпосередньо відтворюється (віддзеркалюється) в психіці чи свідомості людини. По-друге, недооцінювалася або навіть повністю ігнорувалася можливість *активності* відображення, внаслідок чого воно

сприймалося як чисто механічне, пасивне відтворення об'єктів у людській свідомості, хоча ще В. І. Ленін зауважував, що «свідомість не тільки відображає світ, але й творить його».

Причиною критики теорії відображення стало також і те, що вона не була достатньо завершеною і не розкривала всієї складності вищих форм відображення, пов'язаних з духовністю.

Разом з тим, було б неправильно заперечувати певне методологічне й евристичне значення цієї теорії, найбільш систематично викладеної у праці болгарського філософа-марксиста Тодора Павлова «Теорія відображення» (1936) і написаних під його керівництвом болгарськими і радянськими філософами фундаментальних, хоча й не позбавлених певних недоліків (схематизму, гносеологізму тощо), працях [1; 2; 3].

Коротко сутність теорії відображення (у моєму розумінні) може бути передана у наступних положеннях.

***Відображення** – це здатність усіх об'єктів у процесі їх взаємодії відтворювати, зберігати, накопичувати й видозмінювати (трансформувати) в собі «сліди» дії на них інших об'єктів. Ці «сліди» віддзеркалюють або трансформують певні властивості діючих об'єктів, можуть впливати на зміни внутрішньої структури, руйнуючи або ускладнюючи її, і властивостей об'єкта їхньої дії і на його зворотні реакції.*

Тобто відображення має онтологічний статус (є «всезагальною властивістю матерії») і є невід'ємною стороною будь-якої взаємодії, яку можна визначити як всезагальний спосіб існування всіх об'єктів. Більш активні елементи або сторони взаємодії називаються *суб'єктами*, а менш активні чи пасивні – *об'єктами*. Проте реально в процесі взаємодії кожен предмет або матеріальна система є одночасно і об'єктом, оскільки він постійно піддається зовнішнім впливам на нього інших предметів чи матеріальних систем, і суб'єктом, оскільки він також тією чи іншою мірою впливає на всі інші предмети чи матеріальні системи, тобто є одночасно *об'єктом-суб'єктом* чи *суб'єктом-об'єктом*.

У процесі взаємодії відбуваються обмін речовиною, енергією та інформацією. *Відображення є процесом і результатом саме інформаційної взаємодії.*

На різних *якісних* рівнях буття (у неживій і живій природі та в суспільстві) відображення має свої певні особливості (як, очевидно, такі особливості існують також на різних структурних рівнях буття: у мікро-, макро- і мегасвіті).

Найвищим (найбільш розвиненим і складним) рівнем відображення є *соціальне відображення*, яке становить собою невід'ємну сторону соціальної взаємодії або соціального буття. Суб'єктом соціального відображення може бути лише *соціальний суб'єкт*, в якості якого можуть виступати різні людські спільноти і особистість як представник цих спільнот (соціальний індивід), а об'єктом – будь-які інші предмети і явища природної та соціальної дійсності, а також і сам соціальний суб'єкт.

Способом існування соціального суб'єкта є *діяльність*, тобто його активна і вибіркова взаємодія з різними об'єктами, іншими соціальними суб'єктами і самим собою, головними видами якої є предметно-практична, знаково-комунікативна і символічно-духовна діяльність.

Предметно-практична діяльність – це насамперед знаряддєва діяльність, спрямована на реальну зміну різних об'єктів з метою більш повного задоволення матеріальних потреб соціального суб'єкта.

Знаково-комунікативна діяльність – це, як правило, інформаційна взаємодія між різними соціальними суб'єктами з метою передачі та обміну (взаємозбагачення) різними видами інформації.

Нарешті, *духовна діяльність* – це чуттєва, раціональна й надраціональна (або ірраціональна) діяльність, спрямована головним чином на символічне відображення (у вигляді різних символів) і духовне осягнення (відтворення і перетворення) дійсності з метою задоволення переважно духовних потреб соціального суб'єкта.

Внаслідок диференціації функцій організму (різних органів) і соціальних функцій (поділу праці) у процесі філогенезу та онтогенезу кожен з видів діяльності може ставати головним способом існування соціального суб'єкта, у зв'язку з чим він може бути суб'єктом переважно практичної, комунікативної або духовної діяльності.

В якості структурних рівнів соціального відображення можуть бути виділені: *соціальна психіка, свідомість і самосвідомість*. Тільки на двох останніх з них ми можемо говорити не просто про відображення, а про **духовне осягнення дійсності**. У чому полягають його сутність і відмінність від інших форм та рівнів соціального відображення?

Соціально-психічне відображення відбувається стихійно в процесі предметно-практичної або комунікативної діяльності. Його формами є соціальні почуття, емоції, прагнення, настрої тощо, які відображають загальні умови життєдіяльності індивідів та існуючі між ними матеріальні відношення і зв'язки в рамках певної спільноти. Вони відтворюють лише ті об'єкти (або їх окремі сторони і властивості), з якими безпосередньо взаємодіє соціальний суб'єкт і які є предметами його вітальних і матеріальних потреб. Соціально-психічні форми відображення виявляють себе через *однаковість* змісту індивідуальних форм психіки (психічного життя) в індивідів, які належать до однієї спільноти і живуть в однаковому природному і соціально-культурному середовищі, що сприяє узгодженості їхніх дій у певних стереотипних життєвих ситуаціях або по відношенню до предметів своїх сталих потреб. Ці форми виступають суб'єктивними спонуками і регуляторами спільних дій людей, які об'єднані загальними матеріальними інтересами, але ще не усвідомлюють їх, як і самих своїх дій, які мають тут ще емотивний та імпульсивний характер і здійснюються стихійно і тільки в моменти актуалізації співпадаючих між собою індивідуальних або колективних, групових потреб. На цьому рівні соціального відображення координація дій окремих індивідів у процесі спільної діяльності здійснюється також з допомогою суспільно-психічних

механізмів (психічної індукції, «зараження», наслідування та ін.). Дії окремих індивідів набувають тут соціальної значущості лише за умови їх «включеності» в спільну колективну діяльність. Тільки внаслідок тривалого існування різних людських спільнот на цьому рівні можуть скластися сталі суспільно-психічні механізми поведінки, характеристики і риси, які відрізняють представників цих спільнот, і постійно відтворювані в певних ситуаціях або умовах стереотипи сукупної діяльності та спілкування.

Свідомість є більш високим рівнем соціального відображення, на якому його різні форми (уявлення, поняття, норми, оцінки, цілі тощо) об'єктивуються в мові й завдяки цьому можуть відділятися від безпосередньої практичної діяльності й передаватися від індивіда до індивіда, з групи в групу або від покоління до покоління, наприклад, у процесі мовного спілкування чи соціалізації індивідів, поза цією діяльністю. Одночасно свідомість є більш ефективним регулятором людської діяльності, тому що в ній, по-перше, акумулюється колективний досвід, а по-друге, відображаються і закріплюються суспільні зв'язки і відношення, завдяки чому, засвоюючи певну свідомість, індивід отримує можливість співвідносити свої індивідуальні спонуки з суспільними цілями, нормами і вимогами і підпорядковувати їм свою діяльність. Завдяки свідомості дії індивідів набувають усвідомленого, цілеспрямованого і суспільно-значущого характеру, навіть у тих випадках, коли вони здійснюються поза межами колективної діяльності, тому що, реалізуючи в своїх діях певні соціальні норми, індивід виступає носієм соціальних якостей і тих суспільних відносин, які знаходять у цих нормах своє відображення. Однак, не дивлячись на те, що свідомість є більш досконалим регулятором людської діяльності ніж соціально-психічні форми відображення, на певному етапі становлення соціального суб'єкта вона теж виявляється недостатньою, оскільки дозволяє свідомо регулювати лише окремі індивідуальні дії та вчинки і міжіндивідуальні відносини всередині певної спільноти, але не спільну діяльність індивідів і не їх спільне, колективне (групове) мтавлення

до інших спільнот або природного середовища. Отже, і окремі члени спільноти можуть свідомо діяти тільки як індивіди, а не як представники певної спільноти, не можуть бути свідомими носіями інтересів цієї спільноти, оскільки ще не усвідомлюють ні самої цієї спільноти, ні свого відношення (належності) до неї. У зв'язку з цим і виникає необхідність у самосвідомості.

Самосвідомість є вищим рівнем соціального відображення і регуляції людської діяльності, на якому соціальний суб'єкт піднімається до усвідомлення своєї відмінності і своїх відносин з навколишнім природним і соціальним середовищем, своїх спільних (колективних, групових, суспільних) інтересів і цілей діяльності, перетворюючись тим самим з «суб'єкта в собі» в «суб'єкт для себе» і отримуючи можливість свідомо регулювати всю свою діяльність. Самосвідомість є невід'ємною властивістю будь-якого сформованого соціального суб'єкта. Тому не тільки суспільство в цілому, а й кожна суспільно-історична спільнота, кожна соціальна група, колектив, особистість на певному етапі свого становлення як соціальних суб'єктів опиняються перед необхідністю вироблення в себе самосвідомості. Наявність такої самосвідомості, яка є усвідомленням спільності й єдності певної групи індивідів, мисленнєве виділення цієї групи і вироблення уявлень або понять про її співвідношення з оточуючим середовищем і усвідомлення через це співвідношення внутрішніх групових відносин, розуміння спільних інтересів і цілей діяльності тощо сприяють не тільки внутрішній, духовній консолідації цієї групи, а й дозволяють зробити більш ефективною її діяльність, оскільки кожен член даної групи може свідомо ідентифікувати себе з усією групою і свідомо здійснювати свою діяльність з урахуванням спільних інтересів, спрямовувати її на досягнення спільної мети.

Коли мова йде про духовне осягнення дійсності на рівні свідомості й, особливо, самосвідомості, то тут, на відміну від соціально-психічного відображення, по-перше, духовно осягаються ті об'єкти (або їх властивості і сторони), які не є предметами безпосереднього психічного (чуттєвого)

сприйняття. Тому перший акт духовного осягнення полягає в *створенні* в людській свідомості цих об'єктів. Створення таких *ідеальних об'єктів* не може бути назване просто відображенням або відтворенням, тому що вони можуть не тільки певним чином відтворювати якісь реальні об'єкти (чи їх сторони) або якимось змінювати їх властивості в людській свідомості, але й бути чимось зовсім новим, чого не існує в дійсності, але що певним чином доповнює і збагачує її, допомагає людям краще адаптуватися до умов свого існування, гармонізувати свої взаємовідносини, визначати певну цінність або сенс реально існуючого тощо. Такі ідеальні об'єкти, що створюються внаслідок духовного осягнення дійсності, є основою і будівельним матеріалом кожної людської культури, в рамках якої тільки й може існувати і розвиватися особистість (як і взагалі – будь-який соціальний суб'єкт).

По-друге, духовне осягнення дійсності може відбуватися лише в процесі духовної діяльності, яка здійснюється з допомогою уяви, фантазії, мислення, саморефлексії тощо і до якої люди спонукаються духовними ж потребами.

По-третє, завдяки духовному осягненню дійсності соціальний суб'єкт спроможний виходити за просторово-часові межі свого реального (фізичного) існування (буття), безмежно розширювати його (або в окремих випадках, навпаки, ущільнювати ці межі, зосереджуючись повністю на якомусь одному з просторових чи часових елементів свого буття), а також і за межі свого власного «я», ідентифікуючи себе з «образами-я» інших реальних чи уявних суб'єктів.

Духовно осягаючи якийсь окремий об'єкт або Всесвіт, суб'єкт робить його «своїм»: «знайомим», зрозумілим, якісно визначеним, займаючим певне місце в духовному (внутрішньому) всесвіті суб'єкта і співвідносним (якісно і просторово-часово) з іншими «об'єктами» («ноуменами») цього духовного світу. У цьому духовному світі для суб'єкта, по суті, не існує ніякої різниці між «ідеальними об'єктами», які є «копіями» або уявними, мисленневими відтвореннями реально існуючих об'єктів (предметів, явищ, речей) й «ідеальними образами», які не мають жодних аналогів («прототипів») в

реальній дійсності, а створені силою людської думки, уяви, фантазії і сприймаються такими ж реальними (реально існуючими), а часто – більш значущими, важливими, ніж ідеальні об'єкти, які є копіями (відображеннями) реальних речей. (Наприклад, ідея першооснови всього існуючого або образ Бога як першопричини (творця) і володаря всього суцього, який є центральною ланкою або своєрідним ядром будь-якої релігії, сприймаються віруючою в їх існування людиною як щось незмірно важливіше й вагомніше від «образів» безлічі реально існуючих об'єктів. Так само у внутрішньому світі кожної особистості є такі вимріяні образи або глибоко пережиті миттєвості життя, які займають у ньому центральне місце і впливають на всі сторони життєдіяльності людини, хоча для інших людей вони або зовсім не існують, або видаються чимось примарним, дивним, незрозумілим, невартим уваги тощо).

Здогматизований постулат спрощеного матеріалізму, згідно з яким «буття визначає свідомість», а «суспільне буття – суспільну свідомість» (при цьому слід пам'ятати уточнення К. Маркса щодо того, що «буття людей є не чим іншим як реальним процесом їхнього життя»), не може вважатися істиною в останній інстанції (так само, як не може бути нею і примітивний ідеалізм, згідно з яким «свідомість первинна по відношенню до буття» та «ідеї правлять світом»), тому що в одному і тому ж «реальному процесі життя» можуть народжуватися різні і навіть діаметрально протилежні думки, ідеї, образи, оцінки тощо, включаючи і такі, які «заперечують» це життя аж до його цілковитого знищення. Так, незаперечно, є форми свідомості, які більше або менше адекватно чи викривлено лише відображають буття, породжуються ним, але вони не належать до духовності (царства духу, того духу, який, за відомими словами І. Я. Франка, «тіло рве до бою»), а є лише закономірними випарами життєвого болота. Вже Ф. Енгельс у своїх листах 90-х років, критикуючи вульгарний матеріалізм, підкреслював активну роль і величезне значення в суспільну житті різних форм суспільної свідомості, але, як то кажуть, «поїзд уже пішов» і в більшості людей, які називали себе

«марксистами», залишилося старе примітивізовано уявлення про співвідношення буття і свідомості.

Якщо відображення – це, як правило, пасивне відтворення об'єктивно існуючого, то *духовне осягнення дійсності* – це завжди **творчий процес**, результатом якого є створення різних елементів культури (культурних цінностей). І не тільки так званих вищих – духовних цінностей, а всіх, у тому числі й матеріальних. Будь-які елементи матеріальної культури, на відміну від природних об'єктів, є *вторинними* по відношенню до людського духу. І навіть якщо вони певним чином імітують або відтворюють природні об'єкти, як, наприклад, багаточисельні технічні винаходи, то й у цьому випадку між природним об'єктом та імітуючим його технічним засобом знаходиться не просте відображення певних властивостей природного об'єкта в людській свідомості, а його багатогранне (про що мова йтиме далі) духовне осягнення, яке уможлиблює і обумовлює матеріально-практичне створення даного технічного засобу.

Будь-які об'єкти природи теж можуть стати елементами культури (культурними цінностями) тільки завдяки їх духовному осягненню (мисленневому виділенню, виокремленню з безлічі інших об'єктів, найменуванню (називанню), оцінюванню (наділенню ціннісними характеристиками), осмисленню (наділенню певним сенсом) тощо). У цьому можна легко переконатися на багаточисельних прикладах існування в культурах різних народів світу «священних» або фетишизованих рослин, тварин, місцевостей, водойм, гір і багатьох інших природних об'єктів. Усе це є безумовним свідченням того, що *дух є первинним по відношенню до культури*, а якщо говорити більш узагальнено – то *і по відношенню до людського буття*, центральною ланкою або ядром якого він є. Бездуховне буття (неорганічне, рослинне, тваринне), хоча воно теж тією чи іншою мірою наявне в людському (суспільному (соціальному) чи індивідуальному (особистісному)) бутті, не є *справжнім людським буттям*, головною ознакою якого є **духовність**. Завдяки їй існують не тільки вищі форми людського

буття, але й можуть певним чином одухотворюватися і тим самим ставати людськими й нижчі, наприклад, тваринні за своєю суттю (змістом) форми людського буття.

Чи можна на основі сказаного зробити однозначний висновок, що ідеалісти були і є в своїх твердженнях абсолютно праві, а матеріалісти помиляються? На мою думку, на це запитання не можна дати однозначної відповіді. І матеріалізм, і ідеалізм, як і всі інші протилежності взаємопов'язані, вони взаємообумовлюють і взаємодоповнюють, а не взаємовиключають одна одну. Тому дотримуватися монізму, абсолютизуючи якийсь принцип, що виражає лише одну з протилежних сторін, – значить вставати на шлях догматизму всупереч діалектиці.

Так, в людському, *істинно людському*, а не рослинному чи тваринному бутті, в якому тісно переплітаються матеріальне та ідеальне буття, ідеальне, духовне начало є первинним і визначальним, але переносити це положення на будь-яке буття або буття в цілому і стверджувати, що весь матеріальний, тобто існуючий поза нами і незалежно від нашої свідомості, світ визначається якимсь надлюдським духовним началом, яке на різних етапах розвитку філософського мислення визначалося як нус, логос, абсолютні ідея чи розум, світова воля тощо, є, в найкращому випадку, лише припущенням, яке виникає на основі абсолютизації і перенесення на все буття (Всебуття) особливостей і властивостей суто людського буття (антропоморфізм, соціоморфізм, анімізм, фетишизм тощо), але яке сприймається некритично багатьма мислителями як певне «прозріння», що виводить нас за межі раціонально пізнаної частини світу, буття.

Так само і матеріалістичне положення про первинність матерії і залежність духу від природи не може претендувати на роль абсолютної істини, тому що воно теж має свої межі. Так, те, що ми називаємо існуючою до нас, поза нами і незалежно від нас (або від нашої свідомості, бо наш організм – це теж частина природи) природою (тобто лише неорганічною та органічною природою), може розглядатися як первинне до людського духу

лише у двох аспектах: генетичному (оскільки людина (її буття, її дух) виникає внаслідок продовження розвитку природи, а на досоціальних (досоціально-культурних) рівнях чи ступенях розвитку матерії духу (духовності) не існує), і гносеологічному (пізнаючи світ, людина старається все повніше й адекватніше відтворити його в своїй свідомості). Людина за своєю природою – тілесно-духовна, біосоціальна істота, і в її справжньому людському (а не обмеженому лише тілесністю чи тваринністю) бутті дух (духовність) є первинним і визначальним, тому положення матеріалізму про первинність матерії (неорганічної і органічної природи) тут не спрацьовує.

Більше того: саму природу ми можемо розглядати (як це роблять, наприклад, суб'єктивні ідеалісти) як породження духу, вторинною по відношенню до людської свідомості, оскільки те, що ми називаємо природою, дане нам безпосередньо лише в наших відчуттях (через них), а саме поняття природи є не чим іншим, як результатом узагальнюючої діяльності нашої свідомості. (Тому протиставлення природи і культури є теж досить відносним, оскільки те, що ми називаємо природою, є лише духовно (і частково – практично) освоєною частиною всезагального буття, уявлення і знання про яку ми теж абсолютизуємо і некритично переносимо на все буття (Всебуття): і на безмежність буття ще не відомого (не пізнаного нами) Всесвіту і на буття самої людини. І в даному випадку відмінність між матеріалістами та суб'єктивними ідеалістами полягає лише в тому, що перші з них вважають природу джерелом наших відчуттів і наших знань та уявлень про неї, а суб'єктивні ідеалісти називають джерелом наших відчуттів і знань Бога або якогось іншого – надлюдського Духовного абсолюта. (І це теж неможливо довести як абсолютну істину (хоча «логічно» можна довести все, що завгодно), а можна тільки вірити або не вірити, чи, принаймні, сприймати як одне з можливих пояснень нашого буття, як вірогідне знання або гіпотетичне пояснення його особливостей).

На основі сказаного можна зробити висновок, що *духовне осягнення дійсності не може бути зведене лише до її простого відображення в*

людській свідомості і навіть взагалі до пізнання. Воно є одним з найскладніших і найвищих виявів людської сутності, який відіграє визначальну, провідну роль у людському бутті. Щоб розкрити цю складність, необхідно звернутися насамперед до розгляду головних видів духовного осягнення дійсності.

2. ВИДИ ДУХОВНОГО ОСЯГНЕННЯ ДІЙСНОСТІ

У розгляді проблем духовного життя людини і людства в філософії є традиційним своєрідний *гносеологізм*, тобто переважне зведення змісту цих проблем до проблем лише пізнання. Саме з розробкою цієї тематики, принаймні у західноєвропейській філософії Нового часу, пов'язувалися сподівання на підкорення природи і нарощування технічної могутності людини. Тому парадигма мудрості античної філософії була замінена парадигмою могутності, кризовими виявами якої стали технократизм і антигуманізм. Намагання виходу з цього глухого кута розвитку культури змусили філософів більш широко подивитися на духовний потенціал людини і використати його для повернення на магістральний шлях людської (соціально-культурної) еволюції.

У результаті таких зусиль було достеменно з'ясовано, що *пізнання є лише однією з форм або одним з видів духовного осягнення людиною дійсності.* І воно не може бути цілком позитивним за своїми наслідками, якщо не поєднується органічно з іншими формами або видами такого осягнення. Якими саме? Очевидно, сьогодні ми можемо виділяти поряд з пізнанням і такі види духовного осягнення дійсності, як її ідеалізація, оцінювання, а також мотивиція та регуляція людської діяльності. Кожен з них має свої певні особливості.

Пізнання або *пізнавальне осягнення* дійсності зводиться головним чином до того, щоб з'ясувати об'єктивні, тобто незалежні від самої людини

та її свідомості, властивості різних предметів і процесів, якомога адекватніше відтворити їх в людській свідомості такими, якими вони є самі по собі. Якщо, умовно, пізнаваний об'єкт є прямокутником, то завдання його пізнання полягає якраз у тому, щоб і в людській свідомості він сприймався і уявлявся як прямокутник, а не як, наприклад, коло чи ромб. У зв'язку з цим відповідність знань про об'єкт самому об'єктові вважається істиною.

Проте слід враховувати, що цілком об'єктивних, «безсуб'єктивних» знань не буває. Спроби видавати знання про об'єкт за сам реальний об'єкт є не тільки неправильними, але й шкідливими. Тому що, по-перше, ці знання завжди є лише *неповним* відтворенням пізнаваного об'єкта в людській свідомості. І ця неповнота обумовлюється як невичерпністю будь-якого пізнаваного об'єкта, так і конкретно-історичним рівнем розвитку пізнання, на якому доступними для нього є лише певні рівні або властивості пізнаваної дійсності (наприклад, до початку ХХ століття були недоступними для людського пізнання об'єкти і явища мікросвіту), а також і обмеженими пізнавальними (фізичними, психічними, інтелектуальними тощо) можливостями самого пізнаючого суб'єкта. Крім того, пізнання завжди є *вибірковим*, оскільки в своїх пізнавальних актах суб'єкт пізнає не весь об'єкт, а зосереджується лише на його окремих сторонах або властивостях, які, в силу різних причин, найбільше його цікавлять. По-друге, наші знання (як і взагалі будь-яка істина) можуть бути об'єктивними (тобто відповідаючими пізнаваним об'єктам) лише за змістом, а за формою свого існування (думки, поняття, ідеї тощо) вони лише суб'єктивні, тобто залежать від стилю його мислення, манери висловлювання, інтелектуального розвитку, світогляду тощо. Суб'єктивізація знань відбувається не тільки в процесі їх «опредмечення», завдяки якому вони можуть бути передані іншим суб'єктам, але й у процесі їх «розпредмечення» (сприйняття і засвоєння) іншими суб'єктами, яке теж супроводжується їх подальшою суб'єктивізацією. Нарешті, пізнаючи якийсь об'єкт з допомогою різних засобів (мовних, логічних, технічних та ін.), суб'єкт теж певним чином впливає на нього,

змінює його, внаслідок чого отримані ним знання про цей об'єкт також не можуть бути цілком об'єктивними, тобто відображаючими або відтворюючими пізнаваний об'єкт таким, яким він є «сам по собі» – незалежно від пізнаючого суб'єкта.

Саме цим і пояснюється неправильність ототожнення знань про пізнавані об'єкти із самими цими об'єктами. А шкідливість такого ототожнення обумовлена *догматизацією* результатів пізнання. Якщо наявні знання про об'єкт ототожнюються з реально існуючим об'єктом, то тим самим вони визнаються «абсолютною істиною», яка не потребує свого доповнення та розвитку.

Однак людина ніколи не може обмежуватися лише фіксацією або констатацією тільки того, що є. Знати якийсь предмет, його об'єктивні властивості людині необхідно для того, щоб, використовуючи ці знання у своїй практичній діяльності, мати можливість ефективно впливати на цей предмет чи досягати з його допомогою бажаних результатів. Але уявлення про сам результат людської діяльності не може бути наслідком простого пізнання. Воно може виникнути або бути вироблене лише в процесі такого виду духовного осягнення дійсності, яке можна назвати її ідеалізацією.

Ідеалізація дійсності, на відміну від її пізнання, спрямована не на те, щоб з'ясувати, якою є ця дійсність або якісь її об'єкти «самі по собі», а на те, щоб визначити, *якою вона повинна бути* з точки зору певних людських потреб. Саме потреби, а точніше – їх суб'єктивна сторона, виражена у формі потягів, бажань, прагнень, мотивів тощо, які є спонуками людської діяльності, становлять своєрідну призму, через яку в людській свідомості відбувається “переломлення” знань про об'єкт, їх певна трансформація, внаслідок якої цей об'єкт набуває в людській свідомості такої форми або таких властивостей, які потрібні людині для задоволення її потреб. І якщо, наприклад, він є прямокутником, то в процесі ідеалізації він може перетворюватися в ромб чи в коло, в залежності від тих чи інших людських потреб. Ідеалізація є більш складним і опосередкованим видом духовного

осягнення дійсності, оскільки вона, з одного боку, передбачає наявність у суб'єкта якихось знань про об'єкт, ті чи інші його якості або властивості, а з іншого – відбувається на основі актуалізації в людській свідомості чи психіці певних потреб.

У процесі ідеалізації, яка властива тільки соціальним суб'єктам, суб'єкт змінює в своїй свідомості певний об'єкт, доповнює, певним чином «удосконалює» його, наділяючи такими рисами та властивостями, які роблять цей об'єкт найбільш придатним для задоволення тих чи інших його потреб. У зв'язку з цим можна говорити про *перетворюючу (творчу) і компенсаторну (доповнюючу дійсність) функції ідеалізації* в процесі духовного осягнення дійсності. Разом з тим *ідеалізація є підґрунтям оцінювання (ідеал може бути мірилом або критерієм оцінювання реальних об'єктів) і духовною (суб'єктивною) основою перетворювальної практичної діяльності*. Коли ідеалізація об'єкта здійснюється на основі його попереднього пізнання, то співставлення знань про цей реальний об'єкт з ідеальним уявленням про нього (його ідеалом) спричиняє *критичне (оцінне) ставлення до цього об'єкта з боку суб'єкта і спонукає останнього до певних зусиль, спрямованих на зміну, перетворення об'єкта, надання йому таких якостей і властивостей, які б якомога більше наближали цей об'єкт до його ідеалу*. У даному випадку розкривається одна з найголовніших функцій ідеалізації, яка є основою *цілеутворення*. Будь яка **мета** людської діяльності – це завжди ідеалізоване крізь призму певних людських потреб уявлення про предмет цих потреб, яке повинно бути *опредмечене (реалізоване, досягнуте) в процесі людської діяльності*.

Це дозволяє відзначити також і *проективну функцію ідеалізації*: завдяки їй створюється ідеальний проект бажаного або можливого майбутнього стану (вигляду, становища, якісної визначеності тощо) об'єкта духовного осягнення. Але ідеалізація – не єдино можлива форма проективної свідомості. Та на відміну, наприклад, від «випереджаючого відображення дійсності», онтологічним підґрунтям якого є циклічність певних змін

(процесів) в існуванні та розвитку об'єктів і яке існує і в природі, ідеалізація має не відтворювальний, а творчий характер і можлива лише на рівні духовного осягнення дійсності. На відміну від передбачення або прогнозу, які теж є формами проективної свідомості, але які створюють ідеальні образи майбутнього якогось об'єкта, яке реалізується внаслідок внутрішніх об'єктивних законів (внутрішньої логіки) або якоїсь зовнішньої визначеності розвитку цього об'єкта, яке реалізується (перетворюється у дійсність) незалежно від самого соціального суб'єкта і для якого воно може мати нейтральне або якесь позитивне чи негативне значення, ідеалізація створює тільки такі ідеальні проекти майбутнього, які є бажаними для суб'єкта і які потребують для свого здійснення його власних зусиль. Це дозволяє говорити також про *активізуючу* і *спрямовуючу* функції ідеалізації по відношенню до діяльності соціального суб'єкта.

Деякі філософи, зокрема І. Кант, вважали, що ідеали взагалі недосяжні, тобто що вони ніколи не можуть бути реалізовані і стати дійсністю. Проте, з цим важко погодитися, хоча, дійсно, деякі ідеали (в силу різних причин) можуть бути недосяжними і називаються вони *утопіями*. Але більшість ідеалів (ідеальних проектів) реалізуються в процесі діяльності і стають дійсністю, перестаючи разом з тим бути ідеалами. Якщо ідеальне уявлення про об'єкт виникає на основі якоїсь актуалізованої потреби суб'єкта в цьому об'єкті, то він продовжує залишатися чимось бажаним для суб'єкта аж доки ця його потреба не буде задоволена внаслідок досягнення бажаних стану або мети шляхом реалізації ідеалу, його перетворення в дійсність. Коли ж бажаний об'єкт задоволення потреби суб'єкта стає недосяжним (чи важкодосяжним) і потреба все більше актуалізується, трансформуючись у його психіці з простого бажання або потягу у прагнення чи жагу, то, якщо суб'єкт не знаходить якогось «замінника» задоволення своєї потреби, ідеальне уявлення про об'єкт повністю оволодіває суб'єктом, спрямовуючи на його досягнення всі вияви його життєдіяльності, стає по відношенню до нього якоюсь могутньою, непереборною силою.

Оскільки в повсякденному житті або на рівні буденної свідомості люди, як правило, не усвідомлюють відмінності між тим, що є чи існує саме по собі, і тим, що потрібне або бажане, то внаслідок цього вони онтологізують свої ідеальні уявлення про речі (об'єкти), тобто сприймають їх не як лише ідеально, а й як *реально* існуючі, і не відділяють чи не відрізняють їх від самих реально існуючих речей. В інших випадках ідеальне уявлення про об'єкт може сприйматися як сам цей об'єкт, ототожнюватися з ним, наприклад, ідеальний образ коханого або коханої, який витворюється в свідомості закоханої людини і ототожнюється з конкретними, живими людьми, які насправді є зовсім іншими, або уявлення про ідеальне суспільство, які свідомо чи несвідомо “накладаються” на реальну соціальну дійсність, прикрашаючи або замасковуючи її.

Могутніми внутрішніми засобами створення ідеалів є творча уява і фантазія. Але можливість їх відриву від реальної дійсності або «виходу за її межі» може реалізуватися і в створенні *антиідеальних* уявних об'єктів, яке, на відміну від ідеалізації, можна назвати *ідолоізацією*. Якщо породжені силою людського духу ідеали втілюють у собі уявлення про певну досконалість людини і світу, їхню зразковість для наслідування, відтворюють і посилюють світлі сторони людського буття, то *ідоли*, які є шкідливими і хвороботворними випарами темних глибин людської психіки, уособлюють собою найбільш потворні, злі, жорстокі сторони і вияви реальної дійсності та людського буття. І ті й інші, онтологізуючись (набуваючи онтологічного статусу) в людській свідомості, можуть уособлюватися в образах надприродних, фантастичних істот або богів, які потребують поклоніння та вшанування. Але яка велика прірва лежить, наприклад, між сонячним Аполоном – покровителем всіх мистецтв і жорстоким, кровожерливим Молохом, який вимагав у жертву маленьких дітей!

Причиною виникнення жахливих і жорстоких ідолів теж є актуалізовані людські потреби, але потреби особливого порядку – ті, суб'єктивним виразом яких є почуття жаху, незахищеності, безсилля. Це, насамперед, потреба в

самозбереженні. З прадавніх часів людина була (відчувала себе, почувалася) беззахисною перед грізними силами природи (грозою, ураганом, землетрусом, повінню тощо) і перед різними хижими істотами. Стикаючись з чимось невідомим або опиняючись у незнайомому місці чи в темряві, вона постійно відчувала загрозу з боку якихось невідомих їй, але загрожуючих її існуванню небезпек, які уособлювалися її уявою в образах могутніх і жорстоких істот. У зв'язку з цим відоме висловлювання Стація про те, що «на світ богів уперше породив страх» правильніше було б переформулювати на «*жорстоких і злих* богів уперше породив страх». Тому одним із дієвих ілюзорних шляхів (способів) «задобрення» і умилювання таких богів стали криваві жертвоприношення, в тому числі й людські.

Завдяки ідеалізації людина може створювати в своїй свідомості не тільки окремі ідеальні образи, в тому числі й самої себе, а й вибудовувати цілі ідеальні, фантастичні світи, які можуть сприйматися нею як прекрасніші й цікавіші від її реального світу, й існування яких і в яких, навіть незважаючи на розуміння їхньої нереальності, сприймається нею як більш важливе порівняно з оточуючою дійсністю та її реальним життям.

Наступним видом духовного осягнення дійсності є її **оцінювання**, яке має більш складний і більш опосередкований характер, ніж два попередні. У процесі оцінювання відбувається уявне (мислинневе) співставлення реального об'єкта (знань про цей об'єкт) з його ідеалом (ідеальним уявленням про нього суб'єкта). Внаслідок такого співставлення, яке і є власне *оцінюванням*, в залежності від того, наскільки відповідає чи не відповідає цей реальний об'єкт його ідеальній моделі, яка в даному випадку виступає *критерієм (мірилом) оцінювання*, а відповідно – й від того, наскільки він здатний задовольнити ті чи інші людські потреби, він наділяється певним позитивним чи негативним значенням (для суб'єкта), яке сприймається або усвідомлюється як його *цінність*. Більш детально особливості цього виду духовного осягнення дійсності розглядаються в наступному параграфі.

На основі оцінювання стає можливим ще один вид духовного осягнення, але вже не дійсності (об'єкта), а самого суб'єкта. Це – *нормативно-регулятивне* осягнення дій, відносин і ставлень соціального суб'єкта до певних об'єктів чи до самого себе. Духовні форми такого ставлення визначають практичні дії суб'єкта, спрямовані на різні об'єкти. Деякі представники детермінізму вважають, що оскільки все у світі, включаючи й людські дії, детерміноване певними силами або законами, то саме знання про ці сили чи закони і є регулятором людських відносин і людської діяльності. Насправді ж саме по собі знання цих законів чи сил не може виступати регулятором людської діяльності. Воно повинно бути трансформоване в певні *норми та принципи*, якими визначається, як повинна діяти чи поводитися людина у відповідності з незалежними від неї самої силами і законами в тій чи іншій життєвій ситуації. Як відомо, представники волюнтаризму заперечують обумовленість таких норм якимись зовнішніми або об'єктивними причинами, абсолютизуючи внутрішню свободу людини у виборі способу своїх дій, так само як представники фаталізму абсолютизують об'єктивну необхідність, розглядаючи людину лише як слухняну маріонетку чи сліпого виконавця дії непідвладних їй зовнішніх законів і сил. Насправді ж людські дії та відносини регулюються як зовнішніми, об'єктивними причинами, так і внутрішніми, суб'єктивними бажаннями і потягами. Обидва ці чинники органічно поєднуються в різних нормах і принципах. Будь-яка *норма* – це певна вимога чи заборона, яка поєднує в собі зовнішню необхідність (чи те, що розуміється під нею) з інтересами самого суб'єкта і виконання якої в конкретній ситуації вважається бажаним чи навіть обов'язковим і підтримується відповідними (зовнішніми – громадською думкою, владними установами чи внутрішніми – совістю, почуттям провини, моральним задоволенням) санкціями. Різноманітні норми (моральні, естетичні, правові, політичні) відображають насамперед відносини, які існують між людьми в суспільстві або між суспільством і природою, і, як правило, спрямовані на відтворення, збереження чи удосконалення цих

відносин в людській діяльності. Усе це свідчить про те, що нормативно-регулятивне осягнення дійсності є особливим видом її духовного осягнення, відмінним від інших його видів, і тому з'ясування його природи і особливостей є одним із важливих завдань філософських досліджень.

В якості окремого виду духовного осягнення дійсності можна виділити також *спонукально-мотиваційне*. Як і попередній вид, воно безпосередньо пов'язане з людською діяльністю, є її суб'єктивною основою.

Спонукальними силами людської діяльності є, як відомо, людські *потреби*, які можна визначити як об'єктивно-суб'єктивні (або ж суб'єктивно-об'єктивні) залежності соціальних суб'єктів від певних предметів, станів чи умов свого існування. Об'єктивною основою людських потреб є включеність людини в природне і соціокультурне середовище, без якого або поза яким вона не може існувати. Але цілком об'єктивна залежність соціального суб'єкта (конкретної людини (індивіда) або людської групи) від свого середовища, яке становить необхідні умови їх існування, змушує людей діяти тільки тоді, коли ця залежність актуалізується: відчувається або усвідомлюється ними. (На це свого часу звертав увагу ще Ф. Енгельс, який писав, що «все, що змушує людину діяти, повинно спочатку пройти через її голову»). Саме *форми відчуття або усвідомлення людиною цієї залежності від певних умов (станів, предметів) свого існування і становлять спонукальну основу людської діяльності*. На рівні психічного відображення – це різноманітні відчуття, почуття, потяги, бажання тощо. На рівні свідомості – це *мотиви і воля*.

Діяльність людини, яка викликається актуалізацією потреб у людській психіці, має, як правило, *імпульсивний* характер. Спрощено зв'язок між ними може бути виражений біхевіористською формулою «стимул – реакція», під яку підпадає навіть така елементарна властивість живих організмів, як їх *подразливість* – здатність певним чином реагувати на якісь зовнішні подразники. Але чим більш складноорганізованим стає організм, а тим більше, коли в ньому виникає нервова система, яка є підсистемою організму,

що спеціалізується на психічному відображенні, внутрішній регуляції функцій інших підсистем і зовнішній регуляції дій організму як цілого, тим складнішим і більш опосередкованим стає шлях від стимулу до реакції. Ці складні інформаційні процеси, які відбуваються в організмі між дією зовнішнього подразника (входом) і реакцією на нього організму (виходом) у кібернетиці було названо «чорним ящиком».

Імпульсивна діяльність здійснюється на інстинктивній чи рефлекторній основі і в момент самої дії суб'єктом не усвідомлюється. На рівні ж свідомої діяльності опосередковуючою ланкою між (актуалізованими) потребами і діяльністю виступають мотиви. Як і потреби, вони мають об'єктивно-суб'єктивний характер. Об'єктивною основою мотивів є певні потреби, які змушують людину діяти з метою їх задоволення. Причому в якості цієї основи можуть виступати як об'єктивні, так і суб'єктивні сторони цих потреб, а суб'єктивною формою їх вираження є їх усвідомлення і пояснення людиною, тобто – *мотивація*. Так само як і в потребах, об'єктивна і суб'єктивна сторони мотивів можуть і не співпадати, наприклад, внаслідок неповного або неправильного усвідомлення (вираження) в мотивації реальних спонукальних причин людських дій.

Проте в мотиваціях усвідомлюються не тільки причини (спонуки) людських дій, але й їхні цілі, у зв'язку з чим, умотивовуючи свою діяльність, людина старається усвідомити не тільки те, *чому* а й *для чого* вона щось робить.

В залежності від мотивації вчинки людини набувають певного *значення* або *сенсу*. У зв'язку з цим можна, очевидно, вважати, що *сенсоутворення*, яке є одним з найскладніших, найзагадковіших і ще недостатньо досліджених виявів духовності (духовного осягнення дійсності), виступає однією з (вищих) форм мотивації, принаймні, воно генетично зв'язане з останньою.

Людина не задовольняється лише фіксацією того, що щось існує, як і знанням або уявленням про те, чим або яким є чи навіть може і повинне бути це існуюче, бо їй обов'язково хочеться дізнатися й про те, чому, у зв'язку з

чим або для чого воно існує, тобто яким є його (який воно має) сенс. Таке наділення певним сенсом усього існуючого, включаючи світ і саму людину, є однією з важливих духовних форм культуротворення. І в даному випадку можна, мабуть, висловити припущення, що глобальне *сенсотворення* є своєрідним наслідком антропоморфізації дійсності, перенесення на неї (різні її рівні, види і форми) особливостей людського буття, невід'ємною стороною духовного осягнення (одухотворення) якого є мотивація, як форма усвідомлення необхідності досягнення певних цілей і здійснення певних дій, які є засобом задоволення людських потреб.

Ще однією надзвичайно важливою формою спонукально-мотиваційного осягнення дійсності є *воля*, яку можна визначити як здатність людини на основі вибору мотивів і цілей регулювати спонуки до дії при недостатній чи надлишковій їх мотивації, мобілізації своїх фізичних і психічних можливостей і сил в умовах необхідності подолання перешкод при досягненні поставлених цілей, до самодетермінації та саморегуляції нею своєї діяльності. Рівень сформованості вольових якостей людини, які є важливою характеристикою її характеру, є одним із свідчень її духовності.

Розглянуті види духовного осягнення дійсності становлять собою результат диференціації духовної діяльності в процесі становлення, еволюції та історичного розвитку соціального суб'єкта. Така диференціація відбувалася внаслідок спеціалізації різних форм соціального відображення на виконанні окремих функцій людської психіки та свідомості. На нижчих рівнях соціального відображення і психічної діяльності ці функції менш диференційовані, тому існуючі на них форми цього відображення є більш поліфункціональними, внаслідок чого деякі з них, наприклад, почуття чи емоції можуть поєднувати в собі функції пізнавального і оцінного осягнення дійсності. Разом з тим навіть на вищих рівнях соціального відображення, де його різні форми є досить спеціалізованими, всі вони так чи інакше взаємозв'язані між собою, становлячи єдину духовну основу людської життєдіяльності.

3. ОСОБЛИВОСТІ ОЦІННОГО ОСЯГНЕННЯ ДІЙСНОСТІ

Оцінне осягнення дійсності є одним з найскладніших видів її духовного осягнення. Тому необхідно більш детально зупинитися на розгляді його особливостей.

Не потребує якихось доведень те, що людина не тільки пізнає світ, але й оцінює його. Ця, на перший погляд, надзвичайно проста і незаперечна істина втрачає свою тривіальність, як тільки ми спробуємо від її простої констатації перейти до її пояснення. Відразу ж виникає чимало запитань. Чи існують між пізнанням і оцінюванням якісь відмінності? Чи не є оцінювання невід'ємною стороною або різновидом будь якого пізнання? Чи співпадають між собою предмети пізнання і оцінювання дійсності? Які функції виконують пізнання і оцінювання в людській свідомості та в людській діяльності, для чого вони служать? У чому полягають особливості оцінювання порівняно з іншими видами духовного осягнення дійсності? На деякі з цих питань ми і спробуємо відповісти.

Про природу цінностей. Хоча аксіологічна тематика була невід'ємною складовою філософії на різних етапах її розвитку, однак як окрема і відносно самостійна галузь філософських досліджень вона, як відомо, склалася лише на початку ХХ століття. Саме з цього часу почало застосовуватися також і поняття *аксіології як вчення про цінності*, яке вперше почали використовувати французький філософ П. Лапі (у 1902 р.) і німецький філософ Е. Гартман (у 1908 р.). [4: 1, 30]. З того часу однією чи не найскладнішою проблемою аксіології стало питання про природу цінностей.

На сьогодні можна виділити декілька найбільш типових розв'язань, а точніше - підходів до розв'язання цієї проблеми. Це, по-перше, суб'єктивізація цінностей, згідно з якою цінності є породженням лише людської свідомості, поза якою вони не існують. Другий підхід, навпаки, зводиться до об'єктивізації

та онтологізації цінностей, тобто до уявлень про те, що цінності існують самі по собі як самостійні і незалежні від людини і людської свідомості сутності. Але в цьому випадку природа цінностей пов'язується або з існуванням якихось позапредметних (надприродних – космічних чи божественних) сил, або ототожнюється з об'єктивними властивостями різних предметів дійсності. В марксистській інтерпретації підкреслюється суспільна природа цінностей, які поділяються на предметні та суб'єктні. “Предметні і суб'єктні цінності, – відзначав О. Дробницький, – є лише двома полюсами ціннісного відношення людини до світу; перші виступають як його об'єкти (предмети потреби та інтересу, взяті лише в їх суб'єктивно-психологічному, афективно-волютивному вираженні, у вигляді прагнень, вшановування, надання переваг, схвалення і осудження), а другі – як вираження того ж відношення зі сторони суб'єкта, в яких інтереси і потреби переведені на мову ідеального, мисленнєвого та уявного. Тому предметні цінності є об'єктами оцінки і приписів, а суб'єктні – способом і критерієм цих оцінок і приписів” [4:5, 462]. Такий поділ цінностей на предметні та суб'єктні видається нам дещо штучним, але незаперечним є факт, що природу цінностей потрібно з'ясовувати у площині об'єкт-суб'єктних (чи суб'єкт-об'єктних), а не окремо лише об'єктних чи суб'єктних відношень.

Цінності – це, як вже відзначалося, певні об'єкти, здатні задовольняти ті чи інші людські потреби. Тобто ціннісні характеристики або властивості певних об'єктів можуть виявлятися лише по відношенню останніх до тих чи інших людських потреб, безвідносно до цих потреб цінності не існують. Але, по-перше, оскільки в різних людей (суб'єктів) можуть існувати і, як правило, існують різні потреби, то це значить, що одні й ті ж самі об'єкти можуть мати різну цінність для різних суб'єктів в залежності від їхніх потреб. Це, на перший погляд, свідчить про те, що цінності є не абсолютними, а лише відносними. Однак при цьому треба враховувати, що деякі об'єкти можуть набувати статусу й абсолютної цінності в тих випадках, коли вони здатні задовольняти потреби, що притаманні не окремим індивідам чи групам, а

всім людям, наприклад, вітальні потреби. Крім того абсолютною може бути якщо не актуальна, то потенційна цінність певних об'єктів, скажімо, у тих випадках, коли потреби, задоволенню яких ці об'єкти служать, у даний момент відсутні в якоїсь частини людей, але можуть виникнути або бути сформовані в них у майбутньому. А це значить, що будь-яку цінність можна розглядати як діалектичне поєднання відносного і абсолютного. По-друге, цінність об'єктів залежить не тільки від потреб суб'єкта (їх наявності чи відсутності), які ці об'єкти здатні задовольняти, але й від стану самих цих потреб, тобто від міри їх актуалізації. Чим більше актуальною є та чи інша потреба, тим більшу цінність має для суб'єкта об'єкт задоволення даної потреби, і навпаки. По-третє, здатність об'єктів задовольняти ті чи інші потреби людини залежить не тільки від реальних, наприклад, фізичних, властивостей цих об'єктів, але й від їх розуміння людиною, а точніше – від того *значення*, яке надається цим об'єктам у певній сукупності значень чи в системі певної культури, в залежності від чого одним і тим самим об'єктам може приписуватися різна цінність. Прикладами останнього можуть служити “священні” тварини, рослини чи предмети, різного роду фетиші, обереги тощо.

У зв'язку з цим інколи цінності поділяють на реальні й уявні. Але такий поділ є досить умовним. Під *уявними* цінностями маються на увазі ті об'єкти, яким лише приписується здатність задовольняти певні людські потреби, хоча насправді вони не мають якостей чи властивостей, необхідних для задоволення цих потреб. Але по відношенню до сприймаючого суб'єкта всі цінності виступають як рівнозначні, незалежно від того, чи мають вони якесь реальне чи тільки символічне значення. У даному випадку неважливо навіть, існує якийсь об'єкт реально, чи він є тільки витвором людської уяви, фантазії. Ось чому інколи кажуть, що помилки юності нам дорожчі від істин зрілості чи старості.

Однією з причин цього явища є те, що людина живе не тільки в природному світі, а й у світі культури, де матеріальне й ідеальне, тілесне і

духовне, реальне і уявне тісно переплетені між собою. Тому в людини існує така ж залежність від її культурного середовища, як і від середовища природного. І дуже часто ця залежність може навіть не відчуватися чи не усвідомлюватися людиною. І тільки позбавлення людини предмета цієї залежності актуалізує потребу в ньому. Тому, наприклад, людина починає відчувати тугу за батьківщиною, захворює ностальгією тільки тоді, коли вона опиняється поза нею, так само як людина починає відчувати потребу в повітрі тільки тоді, коли його стає недостатньо для нормального дихання. І психічна залежність від куща калини, що ріс біля вікна, або від мавки, що живе лише у віруваннях своїх земляків, оживотворюючи і опоетизовуючу рідну природу, виявляється не менш міцною і важливою, ніж біологічна (фізіологічна) залежність організму від суто природних умов (повітря, води, температури, атмосферного тиску тощо) його нормального існування. Це є свідченням того, що будь-яке породження людської фантазії, ставши явищем культури, може мати для людини таке ж значення, як якийсь витвір високого мистецтва чи наукова теорія.

Отже природа цінностей не може бути з'ясована безвідносно до людських потреб, а відповідно – і до об'єкт-суб'єктних чи суб'єкт-об'єктних відносин. Тільки у площині цих відносин і можуть існувати чи виділятися різноманітні цінності. Тому інколи ціннісні властивості об'єктів називають їх "третинними якостями". Але у зв'язку із цим виникає питання: якщо ми, наприклад, кажемо, що якийсь об'єкт становить цінність для певного суб'єкта, а самим цим суб'єктом він як цінність не сприймається або не усвідомлюється, то чи можемо ми в такому випадку називати даний об'єкт цінністю? І чи можемо ми в даному випадку говорити про якусь лише об'єктивну, незалежну від суб'єкта, цінність предмета? Очевидно, ні, тому що в цьому випадку правильно було б говорити лише про об'єктивне значення одного об'єкта (предмета) *по відношенню* до іншого об'єкта (суб'єкта), а *не для нього*. А саме як цінність цей об'єкт (предмет) розкривається лише по відношенню до нас як суб'єктів. Подібно до того, як

потреба – це не просто об'єктивна необхідність людини в чомусь чи її об'єктивна залежність від чогось, а саме *об'єктивно-суб'єктивна* (чи навпаки – *суб'єктивно-об'єктивна*) залежність людини від чогось чи від когось, так само і *цінність* – це завжди *об'єктивно-суб'єктивне* (чи *суб'єктивно-об'єктивне*) значення об'єкта (предмета) для суб'єкта (людини). Це дуже важливо усвідомлювати, тому що коли людина не сприймає чи не усвідомлює той чи інший об'єкт як цінність, тобто, незалежно від його об'єктивних властивостей або його об'єктивного значення для суб'єкта, не надає йому ще й якогось суб'єктивного значення, то в такому випадку не існує оцінного осягнення цього об'єкта суб'єктом. А раз так, то в людини у цій ситуації не може існувати і ціннісного ставлення до цього об'єкта або певної ціннісної орієнтації на нього, яка б дозволяла якось виділяти цей об'єкт серед безлічі інших об'єктів. І тому, знов-таки, подібно до того, як потреба без її суб'єктивної сторони не може виступати спонукою людської діяльності, так і цінність без її суб'єктивної сторони (сприйняття чи усвідомлення її об'єктивного значення) не може бути певним орієнтиром цієї ж діяльності. І якщо, наприклад, вчитель змушує учня вивчати свій предмет, не пояснивши його значення або не переконавши в його потрібності, тобто не сформувавши в учня позитивне оцінне ставлення до свого предмета, то можна не сумніватися, що результати його зусиль будуть дуже незначними або й протилежними його добрим намірам.

Головна функція оцінного осягнення дійсності – *вибірково-орієнтаційна*. Перебуваючи серед безлічі матеріальних та ідеальних об'єктів і маючи обмежені можливості, людина (чи інший соціальний суб'єкт) змушена зосереджувати свої духовні (зокрема, пізнавальні) і практичні зусилля насамперед на тих з них, які мають для неї певне значення, тобто слугують задоволенню її різноманітних потреб і оцінюються позитивно, або ж протистояти тим з них, які заважають чи перешкоджають задоволенню цих потреб і оцінюються негативно. Внаслідок цього світ людини, тобто духовно і практично освоєний нею світ, становить собою певну сукупність або

ієрархію різноманітних цінностей та антицінностей. Таким світом по відношенню до людини як родової істоти (роду людського, людства в цілому) є її друга природа або культура, але кожна особистість має свій неповторний ціннісний світ. При цьому важливо також звернути увагу на два моменти. По-перше, на те, що всі цінності соціального суб'єкта тою чи іншою мірою завжди *ієрархізовані*, тобто поділені на більш важливі і на менш важливі, з точки зору їх значення для суб'єкта. По-друге, на те, що вони здебільшого, як правило, *поляризовані* і поділяються на власне цінності (ті, що мають абсолютно позитивне значення для суб'єкта) і антицінностей (ті, що мають для суб'єкта абсолютно від'ємне або негативне значення), головні з яких виражаються парними оцінними категоріями: добро – зло, прекрасне – потворне, любов – ненависть, правда – неправда, справедливість – несправедливість, прогресивність - реакційність тощо.

Структура оцінного осягнення дійсності. Насамперед треба відзначити, що оцінне осягнення дійсності включає в себе дві сторони: оцінювання і оцінне ставлення.

Оцінювання – це наділення об'єктів певним позитивним чи негативним значенням, якого вони набувають для суб'єкта в залежності від того, наскільки ці об'єкти реально чи уявно сприяють чи заважають задоволенню певних людських потреб. Оцінювання може бути *усвідомленим чи неусвідомленим*. У першому випадку воно передбачає: а) усвідомлення суб'єктом якоїсь своєї актуальної потреби; б) вироблення ідеалізованого поняття чи уявлення про об'єкт, здатний задовольнити цю потребу суб'єкта, яке виступає в якості цілі (мети) діяльності і може служити критерієм (міркою, взірцем) оцінювання; в) наявність певних знань про реальні (існуючі самі по собі чи створені людиною) об'єкти та їх властивості; г) співставлення реальних об'єктів (знань про них або окремі їх сторони) з ідеальною “моделлю” предмета потреби і з'ясування міри відповідності між ними, внаслідок чого й визначається цінність цих об'єктів для суб'єкта і наділення їх в свідомості суб'єкта більш чи менш позитивним або ж

негативним значенням. При неусвідомленому оцінюванні людина може наділяти різні об'єкти певним значенням, керуючись при цьому своїми суб'єктивними смаками чи потягами, причин яких вона не усвідомлює, як не усвідомлює чи не знає об'єктивних властивостей цих об'єктів. Нарешті, люди можуть сприймати різні об'єкти як певні цінності чи антицінності, наслідуючи при цьому їх оцінку іншими людьми або ж сприймаючи некритично ціннісні характеристики та значення цих об'єктів, які освячені якимись авторитетом, громадською думкою, традицією тощо, які притаманні певній культурі або які тиражуються і нав'язуються засобами масової інформації. В останньому випадку в свідомості людей формуються певні стереотипи і упередження, які заважають пізнанню об'єктивних властивостей цих об'єктів та визначенню їх справжньої цінності для самих цих людей.

Друга сторона оцінного осягнення дійсності – **оцінне ставлення** суб'єкта до об'єкта, яке може виявлятися в різних формах *практичної* (наприклад, дії, спрямовані на відтворення, захист, збереження чи, навпаки, якесь обмеження або знищення об'єкта, який сприймається як певна цінність чи антицінність), *комунікативної* (пропаганда, словесне возвеличення чи приниження певних цінностей, бажання якомога більше спілкуватися з ними чи уникання їх тощо) чи *духовної* (відчуття потягу чи відрази, симпатії чи антипатії до цих об'єктів, радості чи страждання від їх сприйняття, чуттєво-розумова зосередженість на цих об'єктах чи їх свідоме ігнорування) діяльності. Треба також додати, що в духовній діяльності оцінне ставлення може складатися і виявлятися на різних рівнях: на рівні чуттєво-емоційному, на якому воно може складатися або безпосередньо, стихійно, неусвідомлено в процесі різних видів життєдіяльності суб'єкта, або ж опосередковано – на основі певного, вже усвідомленого і вмотивованого (раціонального), оцінного ставлення, як його певне доповнення і продовження в чуттєво-емоційній чи афективній сфері внутрішнього світу суб'єкта, а також на рівні раціональному, коли оцінне ставлення суб'єкта до об'єкта складається на основі усвідомлення його цінності або ж внаслідок певного усвідомлення і

раціоналізації вже існуючого в суб'єкта чуттєво-емоційного ставлення до об'єкта, яке склалося стихійно і неусвідомлено раніше. На основі переважаючих у суб'єкта оцінних ставлень складаються його *ціннісні орієнтації*, які визначають спрямованість суб'єкта, різних видів його діяльності та позицій на ті чи інші реальні або уявні, матеріальні чи ідеальні об'єкти.

Між зазначеними сторонами оцінного осягнення дійсності – оцінюванням і оцінним ставленням – існує тісний взаємозв'язок. Так, з одного боку, те чи інше – позитивне чи негативне ставлення суб'єкта до якогось об'єкта залежить від того, яким значенням наділяється даний об'єкт в свідомості суб'єкта, як він оцінюється. Але разом з тим можливі і дуже часто бувають і такі ситуації, коли цінність об'єкта, навпаки, визначається на основі вже існуючого оцінного ставлення до нього з боку суб'єкта. Це стає можливим у тих випадках, коли цінність об'єкта не визначається свідомо самим суб'єктом, а набуває певного ціннісного значення внаслідок усвідомлення чи умотивування суб'єктом вже існуючих у нього на чуттєво-емоційному рівні певних потягів і переважань, які склалися стихійно (наприклад, людина завжди більш високо оцінює саме ті речі (стани, істоти), які викликають у неї приємні почуття і позитивні емоції, незалежно від того, усвідомлює чи не усвідомлює вона причини цих емоцій і почуттів) або ж були “прищеплені” їй певною культурою чи ЗМІ в результаті некритичного (неусвідомленого) сприйняття і засвоєння суб'єктом тих чи інших ціннісних ставлень і орієнтацій.

Ця внутрішня складність оцінного осягнення дійсності повинна враховуватися при визначенні структури цінностей, які існують у певних культурі чи культурному середовищі або складають ціннісний світ певного соціального суб'єкта. Нерідко таку структуру стараються пояснити структурою потреб самого суб'єкта. Але при цьому не враховується, що *не тільки певні цінності можуть складатися на основі тих чи інших потреб,*

але і потреби, в свою чергу, теж можуть складатися на основі існуючих цінностей.

Звичайно, вітальні потреби, які виражають залежність людей від певних природних умов їхнього існування і задоволення яких є необхідним для підтримки життєдіяльності всіх живих організмів, є тим фундаментом, на основі якого вибудовується ієрархія певних, насамперед матеріальних, цінностей. Диференціація цих потреб у процесі розвитку людини спричинює і диференціацію даних цінностей, що може мати не тільки позитивний, а і негативний характер (наприклад, надмірна погоня за речами – речизм). Існування таких потреб обумовлене еволюційно “вписаністю” людини в певне природне середовище, без якого або поза яким вона не може існувати і різні елементи якого (повітря, вода, їжа та інші) необхідні для нормального задоволення цих потреб і тому становлять собою для всіх людей певні цінності, значення яких може коливатися в залежності від міри актуалізації вітальних потреб.

Але оскільки людина – не тільки біологічна, а й соціальна – біосоціальна істота, то для неї таким же необхідним, як і природне, є також і соціокультурне середовище, в яке вона теж “вписується” при своєму народженні і поза яким або без якого вона також не може існувати, принаймні – повноцінно і повнокровно – як певна особистість, а не просто як жива істота. Та якщо певні біологічні або вітальні потреби притаманні людині вже від її народження, то її соціальні потреби формуються в процесі її соціалізації, насамперед – через засвоєння нею і на основі тих культурних цінностей, які існують в її соціальному середовищі. Серед них можна виділити певні базові потреби (наприклад, у спілкуванні, пізнанні, самоутвердженні тощо), які тією чи іншою мірою притаманні всім людям, оскільки вони складаються на основі загальнолюдських цінностей, незалежно від того, в якому б соціальному середовищі чи суспільстві вони не жили (хоча в залежності від останнього можуть значно модифікуватися різні шляхи і форми задоволення цих потреб), але є і такі соціальні потреби, які

складаються на основі “локальних” (етнічних, національних, конфесійних та інших) культурних цінностей, що можуть значно відрізнятися в залежності від часу (історичного періоду), місця проживання, віку, статі, професійної належності або якихось інших (історичних, соціальних, етнічних, вікових, статевих, професійних та інших) характеристик людини. Соціальні, і зокрема духовні, потреби, що складаються на основі цих цінностей (а не самі по собі дані цінності), визначають собою ціннісні пріоритети та ціннісні орієнтації різних соціальних (етнічних, вікових, професійних) груп і об’єднань людей. Тому, наприклад, ціннісні орієнтації молоді, які складаються в рамках певної молодіжної субкультури, можуть значно відрізнятися (і, як правило, відрізняються) від ціннісних орієнтацій інших вікових груп, що нерідко призводить до конфліктних ситуацій. Певні суперечності можуть виникати також в умовах мультикультурного суспільства між представниками різних національностей, конфесій або культур.

Ціннісний світ кожної конкретної людини формується як на основі її вітальних (біологічних) потреб (які, однак, завжди виступають не в якомусь чистому, а в “окультуреному” вигляді, що виявляється в різних усталених формах їх задоволення, тобто несуть на собі печатку певного рівня культури і певного культурного середовища), так і на основі засвоєння нею тих культурних цінностей, що існують у певному суспільстві чи в певному культурному середовищі. І вже різне співвідношення цих потреб і цінностей може визначати якісь свої особливості цього ціннісного світу людини. Але, окрім того, кожна людина має і якісь свої унікальні цінності й ціннісні ставлення (орієнтації), які складаються на основі індивідуального життєвого досвіду або її неповторного життєвого шляху. У даному випадку для людини може становити вищу або навіть абсолютну цінність, наприклад, спогад про якусь миттєвість свого життя, в яку людина відчула себе надзвичайно окриленою або щасливою, образ іншої людини, зустріч або спілкування з якою теж закарбувалися в людській душі або пам’яті як щось надзвичайне, світле, радісне, якесь пережите яскраве, незабутнє враження, яке справили на

людину перший сніг, схід або захід сонця, якийсь художній витвір тощо. І тут важливо відзначити, що в даному разі цінність для людини становить не якась сама по собі інша людина, подія або предмет, а саме те “незабутнє враження”, яке вони справили на цю людину, хоча сама вона часто приписує це ціннісне значення тим об’єктам, які викликали у неї це враження і наділяє їх такими ціннісними характеристиками, яких вони позбавлені самі по собі або по відношенню до інших людей і які чомусь змогли виявитися тільки по відношенню до даної людини.

Форми і рівні оцінного осягнення дійсності. Оцінне осягнення дійсності – це наділення об’єктів певним значенням, яке вони мають по відношенню до (для) суб’єкта. В залежності від цього значення або на його основі в суб’єкта складається певне оцінне - позитивне чи негативне ставлення до об’єкта. Тобто *оцінювання і оцінне ставлення – це різні речі*, хоча вони й пов’язані між собою. Проте треба відзначити, що оцінне ставлення до тих чи інших об’єктів може виникати чи існувати навіть тоді, коли не існує їх оцінного осягнення.

Оцінювання – це наділення об’єкта певним значенням, визначення його цінності, а оцінне ставлення – це ставлення суб’єкта до об’єкта, яке визначається (об’єктивним чи (і) суб’єктивним) значенням об’єкта для суб’єкта. Тобто оцінне ставлення (ціннісна установка, ціннісна орієнтація) визначається цінністю.

Оцінювання (оцінне осягнення) об’єкта суб’єктом є суб’єктивною (духовною) основою і передумовою ціннісного (оцінного) ставлення суб’єкта до об’єкта. Але це є так лише на вищих рівнях соціального відображення, в той час як на нижчих його рівнях, а також на рівні психічного відображення оцінне ставлення до об’єкта може існувати чи складатися незалежно від (і без) його оцінювання. Це, як вже відзначалося, пояснюється диференціацією діяльності суб’єкта в процесі його еволюційного чи історичного розвитку. Прикладами можуть служити так звані позитивні чи негативні почуття та емоції, що виражають оцінне ставлення людини чи тварини до певних об’єк-

тів, яке опосередковується не свідомим оцінним осягненням дійсності а є результатом попереднього (родового, видового чи індивідуального) життєвого досвіду, закріпленого в стереотипних психічних чи мисленнєвих реакціях. Так, почуття страху перед чимось невідомим, наприклад, перед темрявою, є не чим іншим, як інстинктивним виявом негативного ставлення до загрозливих умов свого існування, що таять чи можуть таїти в собі певну небезпеку для власного існування. Таке негативне ставлення сформувалося в процесі еволюції тварин чи людини на основі їх однієї з найістотніших вітальних потреб – потреби в самозбереженні. Очевидно, ту ж саму природу мають і різноманітні стереотипи, в яких зафіксоване дуже часто неусвідомлюване негативне ставлення до всього “чужого” чи невідомого, наприклад, до інших культур чи представників інших національностей.

На рівні буденної свідомості оцінювання об’єктів (їх поділ на хороше й погане) відбувається на основі їх певної класифікації по відношенню до суб’єкта: своє – чуже, близьке – далеке, знайоме – незнайоме, корисне – шкідливе тощо. При цьому все своє, близьке, знайоме і корисне сприймається і оцінюється позитивно, а все чуже, далеке, незнайоме і шкідливе – негативно. Тобто тут основою оцінювання не є знання про об’єкт сам по собі, про його об’єктивні, незалежні від суб’єкта властивості. Такою основою виступають певні суб’єктивні уявлення про об’єкт, про його просторове чи якесь інше положення чи розташування по відношенню до суб’єкта. Тому в міфологічній свідомості, як відзначають дослідники первісних культур, такі характеристики, як верх – низ, центр – периферія, старе – нове, північ – південь, світло – п’ятьма та інші мають одночасно і певне оцінне значення.

Разом з тим позитивне чи негативне оцінювання якогось об’єкта і наділення його певним значенням може здійснюватися і неусвідомлено на рівні чуттєво-емоційного сприйняття. Наприклад, людина може відчувати потяг або відразу, симпатію чи антипатію до якихось об’єктів, не усвідомлюючи причин цих відчуттів, отримувати задоволення чи

незадоволення при зіткненні чи спілкуванні з ними, при їх сприйнятті. У разі потреби вона може, звичайно, якимось пояснити собі це.

Усі ці особливості оцінювання досягнення і ціннісного світу людей повинні враховуватися як в процесі виховної діяльності, соціалізації молоді, так і в психотерапевтичній практиці, проведенні певної культурної політики, роботі ЗМІ, а також, звичайно, при проведенні досліджень ціннісних орієнтацій різних груп населення і виробленні методик таких досліджень.

4. СВІДОМІСТЬ І САМОСВІДОМІСТЬ ЯК РІВНІ ДУХОВНОГО ОСЯГНЕННЯ ДІЙСНОСТІ

Виявами духовного досягнення дійсності, як вже відзначалося, є свідомість і самосвідомість. Але серед дослідників не існує однозначного розуміння і тлумачення сутності та співвідношення цих феноменів.

Якщо розглядати свідомість лише в онтологічному аспекті і в найбільш широкому значенні цього поняття, як співвідносного з поняттями матерії та буття, тобто як усього суб'єктивного, ідеального, духовного, то в цьому випадку, звичайно, самосвідомість може розглядатися лише як один з виявів або одна з форм свідомості. Але якщо аналізувати співвідношення змісту цих понять в інших аспектах, зокрема в гносеологічному, то не можна не відзначити існуючі між ними відмінності.

Проблема людської самосвідомості є багатоаспектною. Її досліджують, окрім філософів, соціологи, психологи, педагоги. У центрі їх уваги знаходяться питання, що стосуються генези, сутності, структури самосвідомості, форм її виявлення та їх співвідношення, місця самосвідомості в структурі особи та її значення в становленні та життєдіяльності соціального суб'єкта.

Вже в античній філософії був широко відомий заклик „Пізнай себе”, який нерідко приписували афінському філософу Сократу. На його думку,

людина є істотою, яка постійно шукає саму себе, яка у кожен момент свого існування відчуває й перепроверяє умови свого існування. І пізнання людиною самої себе є більш важливим ніж пізнання природи, чим займалися натурфілософи.

«Найважливіше усього в світі – вміння бути самим собою», – наголошував французький мислитель Мішель Монтень. «Вища мудрість – знати самого себе», – відзначав Галілео Галілей. А український мандрівний філософ Григорій Сковорода закликав: «Пізнай себе. Пізнай свою природу, щоб пізнати істину».

Проте предметом спеціальних філософських досліджень самосвідомість людини стала лише в кінці ХУІІІ – на початку ХІХ століть. Найбільш ґрунтовно такі дослідження проводилися в німецькій класичній філософії, в якій проблема самосвідомості стала, по суті, центральною.

Так, її засновник – Імануїл Кант писав: „Та обставина, що людина може володіти уявленням про своє Я, безмірно підносить її над усіма іншими істотами, що живуть на землі. Завдяки цьому вона – особистість, і в силу єдності свідомості за всіх змін, які вона може переживати, вона – та сама особистість...” [5: 2, 357]. Засновник німецької класичної філософії та філософської антропології також відзначав, що якщо існує наука, дійсно потрібна людині, то це наука про саму людину, яка дає їй можливість знати, „як належним чином зайняти своє місце в світі, і правильно зрозуміти, якою треба бути, щоб бути людиною” [5: 2, 204]. Відтворюючи ідеї Я. А. Коменського, німецький філософ писав, що, як „законодавиця розуму”, філософія покликана дати відповіді на запитання про те, що людина повинна знати, що вона повинна робити, на що вона може сподіватися і хто така сама людина [6, 332]. Незважаючи на те, що людина – лише одна із земних істот, вона є найголовнішим предметом у світі й останньою метою для самої себе. Тому „знання родових ознак людей як земних істот, наділених розумом, особливо заслуговує назви *світознавства...*”. При цьому він поділяв світознавство на дві частини: теоретичну, яка досліджує, „що робить з

людини *природа*”, і прагматичну, завданням якої є знаходження відповіді на питання: що людина як вільно діюча істота „робить чи може й повинна робити із себе сама” [6, 351].

У вченнях інших представників німецької класичної філософії (Фіхте, Шеллінга, Гегеля) проблема самосвідомості теж займала одне із центральних місць, ототожнюючись, як відзначав К. Маркс, з проблемою людини, на місце якої вони ставили її самосвідомість.

З критикою такого розуміння самосвідомості виступав Людвіг Фейербах. По-перше, він вказував на те, що самосвідомість може бути лише самосвідомістю людини, а не ідеї чи бога [7: 2, 30]. По-друге, що самосвідомість людини є насамперед її родовою самосвідомістю, усвідомленням нею своєї родової сутності, а індивідуальна самосвідомість виникає лише внаслідок співвіднесення конкретною людиною себе зі своїм родом, тобто тільки на основі родової самосвідомості [7: 2, 36]. По-третє, що родова самосвідомість людини є усвідомленою єдністю суб'єкта й об'єкта, людини і світу, оскільки, пізнаючи свій об'єкт, тобто об'єкт своїх потреб, людина пізнає саму себе, а, пізнаючи себе, вона разом з тим пізнає і свій об'єкт [7: 2, 33-35,]. По-четверте, що самосвідомість людини може виникнути тільки в процесі спілкування, оскільки опосередковуючою ланкою між людиною й світом є завжди інша людина [7:2,114]. Нарешті, що самосвідомість може існувати в різних, у тому числі й перекручених формах, як, наприклад, у релігії, де вона сприймається як самосвідомість бога, і проходить різні етапи в своєму розвитку [7:2,510]. Пізніше ці положення були засвоєні й розвинуті засновниками марксизму, які підкреслювали значення самосвідомості для перетворення соціальних спільнот із «суб'єктів в собі» в «суб'єкти для себе».

Філософські дослідження проблеми самосвідомості набули особливої актуальності в ХХ столітті у зв'язку з тим, що в багатьох напрямках філософської думки, зокрема в філософській антропології та філософії життя, саме людина була визнана головним предметом філософії. «Самопізнання –

вища мета філософського дослідження», – відзначав Е. Кассіпер [8, 3]. А відомий американський філософ Ерїх Фромм писав: «Людину можна визначити як живу істоту, яка може сказати «Я», яка може усвідомити саму себе як самостійну величину. Тварина живе в природі і не трансцендентує її, вона не усвідомлює себе, і в неї немає потреби в самототожності. Людина вирвана з природи, наділена розумом і уявленнями, вона повинна сформувати уявлення про саму себе, повинна мати можливість говорити і відчувати: «Я є я»» [9, 138].

У філософії радянського періоду головна увага була зосереджена на розгляді питань, що стосувалися визначення сутності самосвідомості та її співвідношення зі свідомістю, виникнення самосвідомості та її ролі в житті людини і суспільства. Ці питання розглядалися в працях О. Г. Спіркіна, В. П. Тугарінова, К. Р. Мегрелідзе, І. С. Кона, Л. В. Скворцова, В. І. Шинкарука та деяких інших філософів і соціологів.

Одним з питань, які дебатовалися в філософській літературі другої половини ХХ століття, було питання про те, чи є самосвідомість лише одним з моментів або стороною свідомості [10, 46], чи вона є вищим, порівняно зі свідомістю, рівнем духовного осягнення дійсності. Першої точки зору, згідно з якою свідомість поділяється на „предметну свідомість”, в якій відображаються оточуючі людину предмети, і власне „самосвідомість”, яка є відображенням самої людини, дотримувався, наприклад, В. П. Тугарінов. Однак ця точка зору була піддана справедливій критиці в зв'язку з тим, що взяті окремо якісь знання чи уявлення людини про саму себе, про різні свої властивості чи сторони, по суті, нічим не відрізняються від її уявлень чи знань про якісь інші, зовнішні предмети. „...Сутність самосвідомості, вираженої в понятті Я, – відзначав І. С. Кон, – полягає не в переліку окремих властивостей, а в розумінні себе як цілісності, у визначенні власної ідентичності. Самосвідомість (образ Я) – не сума окремих характеристик, а цілісний образ, єдина, хоча й не позбавлена внутрішніх суперечностей, установка по відношенню до самого себе” [11,55]. Крім того, відзначалося

також, що людина може усвідомлювати себе лише співвідносячи себе з іншими людьми, а також істотами та предметами [11, 54], тобто самосвідомість виникає внаслідок співвіднесення різних форм свідомості (про інші предмети і про саму себе) і тому становить більш складний і вищий рівень духовного осягнення дійсності.

Підтвердженням цього може служити і той факт, що самосвідомість, як неодноразово відзначали дослідники цієї проблеми, виникає пізніше свідомості. „...Усвідомлення суб'єктом самого себе, – підкреслював, наприклад, К. Р. Мегрелідзе, – факт більш пізній в історії мислення, та й то який виник не від прямого і безпосереднього усвідомлення свого індивідуального я, а ...після довгого періоду усвідомлення суб'єкта в образі і якості колективного суб'єкта, „тотемного я”” [12,206]. Відомий радянський філософ О. Г. Спіркін теж неодноразово наголошував на тому, що самосвідомість виникла пізніше і на основі свідомості [13,185-200]. Але це була ще лише самосвідомість роду, тому що окремі члени роду (індивіди) не усвідомлювали себе окремо від своєї родової групи, від якої вони повністю залежали і з якою себе ототожнювали, що сприяло зміцненню єдності цього первісного колективу. На ранніх етапах розвитку суспільства самоусвідомлення етносів, як зазначав Б. Ф. Поршнєв, відбувалося через зіставлення „ми і вони” [14,73-126]. Лише з розпадом родових відносин, коли людина розвинулася настільки, що могла існувати незалежно від свого роду й у неї з'явилися власні інтереси, починається розвиток індивідуальних форм людської самосвідомості. Однак становлення індивідуальної самосвідомості відбувалося вже не в рамках міфології, а на основі релігії й філософії, як історично й соціально обумовлених форм суспільної самосвідомості. У Стародавній Індії людину, яка пізнала „Веди” і завдяки цьому усвідомила саму себе, називали двічі народженою [15:1, 43]. При цьому малося на увазі, що перший раз людина народжується як фізична істота, а вдруге, усвідомлюючи себе, вона народжується для самої себе – духовно.

При визначенні суті самосвідомості, її предмета, висловлювалася також думка про те, що самосвідомість є вищим у порівнянні зі свідомістю рівнем духовного розвитку в зв'язку з тим, що предметом самосвідомості є саме свідомість. Справедливо критикуючи таку точку зору, відомий радянський психолог С. Л. Рубінштейн відзначав: „Я” – це не свідомість, не психічний суб'єкт, а людина, яка володіє свідомістю, наділена свідомістю, точніше, людина як свідома істота, яка усвідомлює світ, інших людей, саму себе. Самосвідомість – це не усвідомлення свідомості, а усвідомлення самої себе як істоти, яка усвідомлює світ і змінює його, як суб'єкта, діючої особи в процесі її діяльності – практичної і теоретичної, суб'єкта діяльності усвідомлення в тому числі” [16, 335].

«Здатність до самосвідомості й самопізнання, - відзначав О. Г. Спіркін, – виключне надбання людини, яка в своїй самосвідомості усвідомлює саму себе як суб'єкта свідомості, спілкування і дії, встаючи в безпосереднє відношення до самої себе. Тільки в цій формі й може існувати самосвідомість, головна особливість якої, на відміну від свідомості, полягає в тому, що вона орієнтована на осмислення людиною своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, свого положення в суспільстві...» Суттєвою рисою самосвідомості є здатність мислячої людини не тільки відділити себе від решти світу, але й протиставити себе йому. Разом з тим у самосвідомості відбувається усвідомлення самого себе не як чогось абсолютно відокремленого від цього світу, а в розмаїтті відносин з ним. Рівень розвитку самосвідомості може бути дуже різним, але провідне місце в ній займає усвідомлення вимог суспільства до особи, свого суспільного обов'язку і сенсу життя, відповідальності за доручену справу перед колективом, класом, нацією, батьківщиною і, нарешті, перед усім людством [17, 368].

В літературі простежується спроба пояснити причину виникнення самосвідомості. Аналіз наукових джерел дає підставу зробити висновок, що першопричиною самосвідомості була не проста цікавість людини до самої

себе і не випадкове співвіднесення нею своїх внутрішніх переживань та відчуттів із зовнішніми предметами, а історична необхідність оволодіння людьми стихією своєї власної колективної діяльності, духовне закріплення і санкціонування суспільних відносин і підпорядкування їм індивідуальних дій, вироблення більш досконалих засобів соціального контролю і регуляції людської діяльності, а відповідно – і удосконалення цієї діяльності та її суб'єкта – ось головні причини виникнення самосвідомості у процесі суспільного розвитку. „Самосвідомість, – писав О. Г. Спіркін, – виникла не в якості духовного дзеркала для бездіяльного самомилювання людини. Вона з'явилася з історичною необхідністю в якості життєво важливого засобу самоконтролю і саморегулювання поведінки людини в складній системі її взаємовідносин з суспільством, з іншими людьми. Якщо без появи праці і суспільства не могла б виникнути самосвідомість людини, то без самосвідомості, очевидно, суспільство і справді людська праця навряд чи могли б успішно розвиватися” [17,184]. На це звертали увагу й інші дослідники: „Самосвідомість є вищим рівнем соціального відображення і регуляції людської діяльності, на якому соціальний суб'єкт піднімається до усвідомлення своєї відмінності і своїх відносин з оточуючим природним і соціальним середовищем, своїх колективних (суспільних) інтересів і цілей діяльності, перетворюючись тим самим з „суб'єкта в собі” в „суб'єкт для себе”” [18, 60-61].

В якості суб'єкта самосвідомості можуть виступати як окремі особи, так і різні людські спільноти: етнічні, соціально-історичні, класові, національні тощо [19, 98-99, 173-199; 20, 56-58;]. Це дозволяє зробити висновок, що *самосвідомість є невід'ємною властивістю будь-якого сформованого соціального суб'єкта* і що саме формування самосвідомості є невід'ємною стороною (передумовою) становлення цього суб'єкта, своєрідним каталізатором цього становлення [21, 3]. Наявність такої самосвідомості, яка є усвідомленням спільності й єдності певної групи людей, мисленням виділенням цієї групи і вироблення уявлень або понять про її відношення з

навколишнім середовищем і усвідомлення через ці відношення внутрішніх групових відносин, розуміння спільних інтересів і цілей діяльності тощо, сприяє не тільки внутрішній, духовній консолідації такої групи, але й дозволяє зробити більш ефективною її діяльність, оскільки кожен член даної групи може свідомо ототожнювати (ідентифікувати) себе з усією групою і свідомо здійснювати свою діяльність з врахуванням спільних інтересів, спрямовувати її на досягнення спільних цілей.

Разом з тим багатьма авторами відзначається, що самосвідомість може існувати не тільки як групова чи суспільна, а й як індивідуальна або особистісна самосвідомість. Кожна людина так чи інакше усвідомлює себе, створює свій „Я-образ”[22,79-82] або виробляє „Я-концепцію”. «Я-концепція, – писав Р. Бернс, – це сукупність усіх уявлень індивіда про себе, зв’язаних з їх оцінкою. Описову складову Я-концепції часто називають *образом Я* або *картиною Я*. Складову, зв’язану з відношенням до себе або до окремих своїх якостей, називають *самооцінкою* або *прийняттям себе*. Я-концепція, по суті, визначає не просто те, що собою являє індивід, але й те, що він про себе думає, як дивиться на своє діяльне начало і можливості розвитку в майбутньому» [23, 30-31].

Завдяки особистісній самосвідомості людина не тільки виділяє себе з оточуючого середовища і відрізняє себе від інших людей, але й стає для самої себе об’єктом різних видів своєї діяльності: самопізнання, самовдосконалення, самоконтролю тощо. При цьому, наприклад, Джордж Мід стверджував, що завдяки здатності людей формувати уявлення про самих себе полегшується їх взаємне пристосування, яке забезпечується можливістю прийняття ролей інших людей. Т. Шибутані вважав, що формування Я-образів є виявом пристосовницької тенденції, властивої всім живим істотам. Ці образи виникають, коли виникає якась перешкода в діяльності. „Людина починає усвідомлювати саму себе як особливий об’єкт в таких ситуаціях, – писав він, – коли вона якимось чином залежить від інших,

коли вона є учасником якоїсь спільної справи, де її успіх потребує підтримки інших, і коли існує небезпека, що така кооперація може розпастися” [22, 80].

Окрім того, додавав він, людина починає усвідомлювати себе як особливу одиницю в процесі прийняття ролей, і така здатність формувати Я-образи робить можливими самокритику і самоконтроль [22, 81].

І. С. Кон підкреслює значення самосвідомості для забезпечення своєрідної сталості особистості в мінливих ситуаціях життя. „Самосвідомість, – відзначає він, – це насамперед усвідомлення себе як певної сталої, більш чи менш визначеної одиниці, яка зберігається незалежно від мінливих ситуацій (усвідомлення своєї ідентичності). Це, в свою чергу, передбачає фактичну єдність, спадкоємність і послідовність настанов і ціннісних орієнтацій, усвідомлюваних як особисті інтереси й схильності...” [24, 56].

Л. В. Скворцов звертає увагу на те, що культура самосвідомості перетворює конкретного індивіда з відокремленої індивідуальності в такий соціальний матеріал, з якого формується народ як свідомий суб’єкт історичної практики [25, 6].

У низці праць відзначається, що механізмом вироблення особистісної самосвідомості є *соціальна ідентифікація*, тобто ототожнення людиною себе з певною соціальною спільнотою шляхом сприйняття як своєї її самосвідомості [25, 57]. Однак тут необхідно звернути увагу на два моменти. По-перше, на те, що сама самосвідомість різних спільнот може виступати в персоніфікованій чи фетишизованій формі, коли якась спільнота уособлюється якимись образами (першопредками-тотемами, вождями, властителями, героями, лідерами) або представлена певними символами (наприклад, державними – прапор, герб, гімн тощо). Тому соціальна ідентифікація в цих випадках відбувається через ототожнення людиною себе не з самими спільнотами, а з їх персоніфікованими чи фетишизованими заміниками. По-друге, важливо враховувати також те, що кожна особа належить одночасно до різних спільнот, тому її особистісна самосвідомість є не одномірною, а багатовимірною.

Важливе місце в дослідженнях самосвідомості займають також питання про його структуру, якими займалися переважно психологи. Так американський психолог У. Джемс виділяв у самосвідомості людини, яку він називав „емпіричним Я”, три складові частини:

1) матеріальне Я, що включає наше тіло і власність;

2) соціальне Я, під яким малося на увазі те, чим визнають дану людину оточуючі, і яке може бути різним в залежності від тих груп, до яких вона належить і про думку яких вона турбується;

3) духовне Я, яке означає сукупність психічних здібностей і схильностей [26,53].

Інший американський соціальний психолог Ч. Кулі, розвиваючи джемсівське поняття „соціального Я”, виділяв у самосвідомості людини такі три компоненти:

1) уявлення про те, яким я здаюся іншій людині;

2) уявлення про оцінку, яку інша людина дає цьому моему образу;

3) своєрідне почуття Я, наприклад, гордість чи приниження.

Ще один американський психолог Дж. Мід виходив з того, що самосвідомість індивіда становить собою результат соціальної взаємодії, в процесі якої індивід привчається дивитися на себе як на об’єкт. При цьому вирішальне значення має не думка окремих людей, а думка певної групи, в яку включений індивід і яка виступає по відношенню до нього як певний „узагальнений інший” [26,53-4].

Однією з найбільш відомих є концепція самосвідомості («Я»), запропонована З. Фрейдом. Особистість, на його думку, складається з «воно», «Я» і «супер-Я». «Воно» є підсвідомою структурою особистості, джерелом її психічної енергії, в якості якого виступають два головні інстинкти – інстинкт любові й інстинкт смерті (Ерос і Танатос). Та оскільки цього недостатньо для співдії з іншими людьми, в особистості формується свідоме начало – «Я», яке узгоджує підсвідомі імпульси («воно») з вимогами суспільства («супер-Я»). «Супер-Я» виникає на основі «Я» і є своєрідним

цензором, що стежить за виконанням засвоєних індивідом моральних принципів і норм. Таким чином, «Я» виступає як арена боротьби між психобіологічними прагненнями «воно» і соціальними заборонами «супер-Я».

Близькою до фрейдівської концепції є й теорія, запропонована Е. Берном. Кожна людина, за Берном, володіє певним визначеним репертуаром свого «Я», який, однак, не є її соціальними ролями. По-перше, це стани «Я», близькі до станів батьків; по-друге, стани «Я», спрямовані на оцінку реальності; по-третє, стани «Я», котрі діють з моменту фіксації в ранньому дитинстві і є архаїчними пережитками онтогенезу. Ці стани Берн називає Батько, Дорослий, Дитина. Батько виконує дві основні функції – допомагає у вихованні власних дітей і дозволяє автоматично реагувати на більшість пересічних ситуацій. Дорослий – стан, необхідний для раціональної взаємодії з навколишнім світом. Дитина – це джерело інтуїції, творчості, спонтанності.

Р. Бернс запропонував представити структуру самосвідомості у вигляді ієрархічної структури Я-концепції «На її вершині знаходиться глобальна Я-концепція, яка включає всілякі грані індивідуальної самосвідомості. Це – «потік свідомості», про який писав Джемс, або почуття власної спадкоємності та неповторності. Джемс... виділяв у ньому два елементи – Я-усвідомлююче і Я-як-об'єкт. Однак не слід забувати про умовність такого розрізнення... У реальному психічному житті елементи ці настільки злиті, що утворюють єдине, практично нероздільне ціле... Так само образ Я і самооцінка піддаються лише умовному концептуальному розрізненню, оскільки в психологічному плані вони нерозривно взаємозв'язані. Образ і оцінка свого Я схиляють індивіда до певної поведінки; тому глобальну Я-концепцію ми можемо розглядати як сукупність установок індивіда, спрямованих на самого себе. Однак ці установки можуть мати різні ракурси або модальності. Існують у крайньому випадку три головні модальності самоустановок:

1. Реальне Я – установки, зв'язані з тим, як індивід сприймає свої актуальні здібності, ролі, свій актуальний статус, тобто з його уявленнями про те, яким він є насправді.

2. Дзеркальне (соціальне) Я – установки, зв'язані з уявленнями індивіда про те, як його бачать інші.

3. Ідеальне Я – установки, зв'язані з уявленнями індивіда про те, яким він хотів би стати» [23, 61-62].

Цікаву інтерпретацію структури самосвідомості запропонувала В. С. Мухіна. На її думку, самосвідомість особи, крім структури якої визначається ціннісними орієнтаціями, становить собою певну єдність, яка знаходить свій вираз у п'яти наступних ланках:

1) власне ім'я й тіло, що об'єднуються ціннісним ставленням до свого фізичного й духовного „Я”;

2) домагання на визнання;

3) статеві ідентифікації;

4) психологічний час особи;

5) соціальний простір особистості [27, 386].

Різні автори неодноразово звертали увагу й на те, що самосвідомість не може бути зведена лише до самопізнання, а включає в себе також самооцінку, самоідеалізацію (самопроекування), самовідношення тощо [4:4, 46; 29:3, 782; 30, 410]. На нашу думку, до структурних елементів самосвідомості можна віднести також самоусвідомлення (саморозуміння), самомотивацію, елементи, які дозволяють здійснювати саморегуляцію й самоконтроль, самовибір – між різними я та ідентифікаціями – особистісними, рольовими, соціальними тощо.

Звертаючи увагу на те, що самосвідомість людини не може бути зведена до простого переліку особистісних властивостей, а є насамперед „відображення певної системи інтеріоризованих ролей, поза якою людині важко себе уявити” [24, 58], І. С. Кон виділяє наступні елементи самосвідомості:

1) пізнавальний, понятійний елемент (уявлення про свої якості та сутності);

2) емоційно-афектний елемент (самолюбство та інші подібні почуття);

3) оцінно-вольовий елемент (певна самооцінка і відповідне відношення до власної особи) [26, 55-6].

Посилаючись на М. Розенберга, він далі пропонує більш дрібну типологію образів індивіда про самого себе:

– теперішнє Я (яким я здаюся собі в дійсності в даний момент);

– динамічне Я (тип особи, якою я поставив собі за мету стати);

– фантастичне Я (яким я хотів би бути, якби все було можливо);

– ідеальне Я (тип особи, яким я відчуваю я повинен бути, виходячи з засвоєних норм і зразків);

– майбутнє або можливе Я (тип особи, якою, мені здається, я можу стати);

– ідеалізоване Я (яким мені приємно бачити себе);

– уявні Я (низка образів і масок, які індивід виставляє напоказ, щоб сховати за ними якісь негативні, болючі чи просто інтимні риси і слабкості свого реального Я) [26, 64-65].

Важливо також відзначити, що самосвідомість різних людських спільнот і особистостей може існувати й функціонувати на різних рівнях і в різних формах. Деякі з них являють собою сформовану чисто стихійно суто емпіричну констатацію загальних умов життя групи, фізичних даних, певних рис характеру та інших особливостей, властивих усім членам певної людської спільноти, і знаходять свій вираз, наприклад, в їх загальній самоназві. Інші ж включають в себе уявлення про спільність походження, спільність культури та історичних доль. Треті ж піднімаються до усвідомлення суспільних відносин, спільності інтересів, свого становища в суспільстві тощо. Вищою ж – сутнісною (на відміну від функціонально-рольової) формою людської самосвідомості є світогляд.

В літературі звертається також увага на те, що дослідження самосвідомості представників різних вікових груп дозволяє виявити деякі їх важливі особливості. По-перше, відмічається досить розповсюджена абсолютизація окремих форм соціальної самосвідомості. В умовах традиційного суспільства з його жорсткою й незмінною протягом життя багатьох поколінь людей соціальною структурою, їхня соціальна самосвідомість обмежувалася зазвичай усвідомленням особливостей певної спільноти чи громади і своєї належності до неї. Але в сучасному суспільстві з його складною, розгалуженою, багаторівневою і динамічною соціальною структурою усвідомлення людиною себе членом лише якоїсь однієї соціальної спільноти чи групи призводить до збіднення й примітивізації її соціальної самосвідомості. Якщо вона усвідомлює себе, наприклад, тільки як члена певної сім'ї, малої соціальної групи, партії, нації або класу, то вона тим самим збіднює широкий спектр виявів своєї соціальності й багатоманітність існуючих суспільних відносин. Добре відомо, яку шкоду не тільки окремим людям, а й усьому суспільству приносила в недалекому минулому абсолютизація класової належності, класового підходу в пізнанні та принципу класовості в оцінці різних суспільних явищ. Сьогодні ж ми на кожному кроці стикаємося зі спробами абсолютизації національної самосвідомості, яка найчастіше ототожнюється із самосвідомістю етнічною, а не громадянською. Тому розвинута соціальна самосвідомість сучасної людини повинна включати усвідомлення нею своєї соціальної багатоманітності, тобто своєї одночасної належності до різних людських спільнот, починаючи з сім'ї і закінчуючи людством в цілому, і здатність свідомо співвідносити між собою ці спільноти з метою правильного узгодження їх інтересів і забезпечення цілісності своєї соціальної багатоманітності.

По-друге, звертається увага на те, що в сучасному суспільстві широко розповсюдженою є невідповідність між соціальною (а також віковою й статевую) належністю і соціальною ідентифікацією, внаслідок чого людина,

яка реально належить до однієї спільноти, ідентифікує себе з іншою (теж реальною або тільки уявною) спільнотою, сприймаючи як «свою» її самосвідомість. Наприклад, у багатьох країнах мігранти (вихідці з бувших колоній, біженці або люди, які приїхали в пошуках роботи), навіть отримавши нове громадянство, продовжують ідентифікувати себе зі своєю батьківщиною або країною, звідки вони приїхали. Така невідповідність між соціальною належністю і соціальною ідентифікацією стає нерідко причиною виникнення чи загострення внутрішніх суспільних (а інколи – й міжнародних) відносин, виникнення низки соціальних проблем, соціальної напруги, нездатності адаптуватися до нових соціальних умов тощо. У зв'язку з цим не може не викликати занепокоєння і той факт, що, як показують дослідження, чимало представників нашої молоді вже ідентифікують себе не з Україною, а з іншими країнами, в яких вони хотіли б жити.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що самосвідомість є вищим, більш розвинутим і складним, порівняно зі свідомістю, рівнем духовного осягнення дійсності, який відіграє надзвичайно важливу роль у житті людей, у становленні, діяльності та розвитку соціального суб'єкта.

6. СТРУКТУРА СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Результатом духовного осягнення дійсності є існуючі в певному суспільстві різноманітні знання, ідеали, оцінки, цінності, мотиви, сенси, ідеї, образи, норми, принципи тощо, сукупність яких називається *суспільною свідомістю*. У найбільш широкому значенні зміст цього поняття, як співвідносного з поняттям «суспільного буття», включає в себе всю духовну культуру певного суспільства, яка є наслідком духовного осягнення як на рівні свідомості, так і на рівні самосвідомості.

Однією з ключових проблем у дослідженнях суспільної свідомості є проблема визначення її структури, виділення її основних компонентів та існуючих між ними взаємозв'язків.

Майже всі дослідники цієї проблеми відзначають, що структура суспільної свідомості є ієрархічною, і у зв'язку з цим виділяють різні **рівні суспільної свідомості**, які відрізняються мірою глибини і характером осягнення дійсності. В якості таких рівнів різними авторами найчастіше виділяються: свідомість буденна і систематизована, емпірична і теоретична, конкретно-чуттєва і абстрактно-понятійна або, нарешті, соціальна психологія та ідеологія [31; 32; 33].

Що стосується суспільної психології або, точніше, соціальної психіки та ідеології, а також емпіричного і теоретичного пізнання (а не всієї свідомості), то, хоча вони й розрізняються за названою ознакою (мірою глибини і характером духовного осягнення дійсності), більш правильно розглядати їх як рівні не всієї суспільної свідомості, а лише її окремих сфер. Конкретно-чуттєву і абстрактно-логічну свідомість можна розглядати насамперед як своєрідні форми духовного осягнення дійсності, кожна з яких є переважаючою на кожному з рівнів суспільної свідомості, в якості яких можна насамперед виділити буденну і спеціалізовану свідомість.

Буденна свідомість є результатом безпосереднього духовного осягнення дійсності в процесі повсякденної людської діяльності, спрямованої на задоволення різноманітних потреб. Вона формується, як правило, стихійно, є масовою (позбавленою конкретного авторства), має недиференційований, аморфний характер і здебільшого обмежується відтворенням у людській свідомості зовнішніх сторін предметів і явищ. Разом з тим цей рівень суспільної свідомості не можна недооцінювати. По-перше, тому, що, формуючись протягом величезних часових періодів (протягом десятків і сотень тисячоліть), буденна свідомість включає в себе велетенські поклади людського досвіду, який накопичується по крихтах, передається від покоління до покоління і служить невід'ємною складовою і навіть духовною (суб'єктивною) основою всіх видів і сторін повсякденної життєдіяльності людей. По-друге, в своїх вищих виявах, пов'язаних зі стихійним самоусвідомленням соціального суб'єкта, буденна свідомість

може підніматися, наприклад, у міфології, до фантастично-образного моделювання світу і осягнення існуючих у ньому всезагальних зв'язків. По-третє, в ній представлені також погляди на життя, уявлення про його головні цінності і правила поведінки, які, виражаючи в концентрованому вигляді досвід життя багатьох поколінь людей, називаються «життєвою мудрістю».

Спеціалізована суспільна свідомість є більш розвиненим рівнем духовного осягнення дійсності, спрямованим на проникнення в сутність пізнаваних предметів і явищ, творче конкретно-образне чи абстрактно-понятійне конструювання світу і самої людини, пошуки сенсів усього існуючого і вироблення глибинних мотивів людської життєдіяльності, визначення головних цінностей буття, норм і принципів поведінки. Вона є результатом спеціалізованого, здійснюваного фахівцями (вченими, теоретиками, теологами і філософами, діячами літератури і мистецтва, ідеологами) духовного виробництва і має систематизований характер.

До виникнення духовного виробництва як відносно самостійної сфери людської діяльності духовне життя суспільства існувало лише на рівні буденної свідомості. Але вже й на цьому етапі суспільного розвитку внаслідок зростання людських потреб і диференціації соціальних функцій (поділу праці) почали з'являтися люди (волхви, шамани, жерці тощо), головними завданнями яких були збереження і передача підростаючим поколінням колективних (родових) пам'яті і досвіду, а також організація спрямованих на підтримку існування роду або племені *ілюзорно-практичних (магічних) дій*, пов'язаних з ілюзорно-фантастичними формами духовного осягнення дійсності. Пізніше, внаслідок поділу праці на фізичну й духовну і появи людей, зайнятих переважно духовним осягненням дійсності, починає формуватися рівень спеціалізованої суспільної свідомості, який відіграє все більшу роль у духовному житті суспільства.

Свідомість будь-якого сучасного суспільства представлена обома її рівнями, які взаємодіють між собою. З одного боку, різні форми спеціалізованої свідомості так чи інакше зв'язані з витворами буденної

свідомості, а з іншого, особливо завдяки досягненням сучасних інформаційних засобів (ЗМІ, інтернету тощо), – буденна свідомість формується не тільки під впливом змін, що відбуваються в реальному житті, але й під впливом різних форм спеціалізованої свідомості.

Разом з рівнями, в структурі суспільної свідомості виділяються також певні її **сфери**, які є наслідком внутрішньої диференціації духовного осягнення дійсності і розрізняються за їх обумовленістю різними соціальними потребами і видами суспільної діяльності, за їх зв'язками з різними видами відношень людини до світу і самої себе, а також за виконуваними ними соціальними функціями. На основі цих критеріїв можуть бути виділені три головні сфери суспільної свідомості: *пізнавальна, художня і оцінно-регулятивна*.

Пізнавальна сфера суспільної свідомості є наслідком пізнавального осягнення людиною дійсності. В ній знаходять своє відтворення об'єктивні, незалежні від пізнаючого суб'єкта сторони, властивості і відношення дійсності, знання про які необхідні для ефективного здійснення різних видів діяльності, спрямованої на задоволення потреб, і без яких не може існувати жоден соціальний суб'єкт. На буденному рівні суспільної свідомості ця сфера представлена у вигляді *повсякденного та життєвого й історичного досвіду*, а на спеціалізованому рівні – *наукою*.

Повсякденний пізнавальний досвід, який включає в себе знання не тільки про різні об'єкти, а й про те, як з ними діяти, формується і накопичується в процесі практичної взаємодії людини з навколишнім світом (соціального суб'єкта з різними об'єктами) і внаслідок її спілкування з іншими людьми та наслідування їхніх дій. *Життєвий та історичний досвід* – це свого роду узагальнені, сумарні знання, набуті протягом життя людини або в процесі існування і розвитку різних соціальних спільнот.

Наука (наукові знання) є результатом спеціалізованої пізнавальної (експериментально-дослідної та теоретичної) діяльності, яка здійснюється окремими фахівцями (вченими, дослідниками) або колективними суб'єктами

пізнавальної діяльності за допомогою використання різних засобів і методів з метою отримання нових знань про різні об'єкти. Головними об'єктами наукового пізнання є природа, суспільство і людина, на пізнанні яких спеціалізуються такі галузі науки, як *природознавство, суспільствознавство і людинознавство*, і які, в свою чергу, включають в себе різні *конкретні науки*, спрямовані на дослідження якісно споріднених (фізичних, хімічних, біологічних, соціальних тощо) об'єктів одного типу або класу. Наукове пізнання здійснюється як на *емпіричному* рівні, головним завданням якого є отримання фактичних даних про пізнавані об'єкти, так і на рівні *теоретичному*, спрямованому на порівняння, узагальнення, класифікацію і систематизацію окремих фактів та встановлення існуючих між ними зв'язків. Вищими теоретичними формами систематизації та узагальнення наукових знань є *конкретно-наукові і загально-наукові картини світу*. Інколи висловлюються думки, що наука, а тим більше її емпіричний рівень, не можуть бути віднесені до духовного осягнення дійсності, але з цим важко погодитися, хоча б тому, що наукове пізнання – це завжди свідомо, ціле-спрямована діяльність, і навіть отримання фактичних даних вимагає використання багатьох духовних засобів, зокрема використання наукових понять і логічного мислення.

Ще однією сферою суспільної свідомості є *сфера художньої свідомості*.

Художня свідомість є *синтетичною* формою духовного осягнення дійсності, яка включає в себе і пізнавальне, і ідеалізуюче, і оцінне її відтворення-творення в людській свідомості, яке здійснюється на основі *естетичного відношення* людини до дійсності та самої себе і втілюється в *художніх образах*. На відміну від понять, які охоплюють лише загальні властивості предметів (об'єктів), художні образи поєднують в собі загальне і одиничне (унікальне, неповторне), абстрактне і конкретне. Вони завжди поліфункціональні, але головне їх завдання полягає в розкритті і створенні

краси, онтологічною основою якої є лад, гармонія, протилежні ентропійним (руйнівним) процесам.

На буденному рівні художня свідомість виявляється у витворах *фольклору* (усної народної творчості) і *декоративно-прикладного мистецтва*, а на спеціалізованому – у творах *художньої літератури* і *професійного мистецтва*.

Завдяки художньому осягненню дійсності людина збагачує не тільки світ культури, а і свій внутрішній (духовний) світ, удосконалює, витончує свої відчуття і почуття, гармонізує їх. Не існує жодної найпримітивнішої культури, в якій би не були представлені багаточисельні витвори художнього осягнення дійсності, що охоплюють усі вияви людської життєдіяльності. Одяг, житло, предмети побуту, знаряддя праці, зброя, власні тіло, рухи, звукоутворення і безліч іншого – усе це несе на собі відбиток певних художніх (естетичних) почуттів, уявлень і смаків людей уже на найнижчих рівнях їх соціально-культурного розвитку, що дозволяє припустити можливість існування зародків художнього (естетичного) сприйняття світу вже на біологічному рівні, чому також є багаточисельні підтвердження.

На відміну від пізнання, яке, принаймні на раціональному рівні, може бути алгоритмізоване і запрограмоване, художнє осягнення дійсності завжди має творчий, індивідуально-неповторний характер і несе на собі відбиток його суб'єкта, творця.

Як і в пізнавальній сфері, в сфері художньої свідомості існує тісний взаємозв'язок між її різними рівнями. Уся художня література, як і всі види професійного мистецтва (образотворчого, вокального, хореографічного тощо) так чи інакше генетично зв'язані з усною народною творчістю і первісним мистецтвом, безпосередньо вплетеним у повсякденну життєдіяльність людей. Так, славнозвісні «Іліада» і «Одісея» Гомера, як і більшість трагедій Евріпіда, Софокла, Есхіла, були створені на основі авторської переробки давньогрецьких міфів. Міфологічне ж підґрунтя мали «Метаморфози» Овідія і Вергілієва «Енеїда». Більшість образів «Божественної

комедії» Данте були взяті з народних переказів. «Фауст» Гете і образ Дон Жуана, популярний серед багатьох поетів-романтиків, теж були створені на основі середньовічних народних легенд. Усі літературні казки – молодші сестри народних казок. «Вій» М. В. Гоголя, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Лис Микита» і «Тіні забутих предків» І. Я. Франка і чимало інших відомих творів українських і зарубіжних авторів теж спиралися на народні повір'я, уявлення, перекази. З іншого боку, чимало витворів буденної художньої свідомості формувалися і формуються під впливом творів «високих» літератури і мистецтва, як їх наслідування або запозичення (наприклад, авторські, зокрема «бардівські пісні», які стали народними), а також внаслідок некритичного сприйняття професійних «шедеврів» масової культури тощо.

Певна взаємодія існує також і між пізнавальною та художньою сферами суспільної свідомості, і не тільки на її буденному рівні, де ці сфери ще не віддеференційовані, а й на рівні спеціалізованому. Вони можуть впливати на зміст і функції одна одної, служити одна для одної об'єктами (предметами) духовного осягнення, доповнювати одна одну тощо.

Третьою сферою суспільної свідомості є **оцінно-регулятивна сфера**, яка існує на різних рівнях як *соціальна психіка* та *ідеологія* і виявляє себе в представлених на обох рівнях *формах моральної, естетичної, правової та політичної свідомості*.

Оцінно-регулятивна сфера безпосередньо зв'язана з людською діяльністю та суспільними відносинами, духовне осягнення яких відбувається в ній з точки зору *інтересів* соціального суб'єкта. Ці інтереси виявляються в соціальних почуттях, настроях, психічних станах соціального суб'єкта, а також в оцінках, мотивах, цілях, нормах і програмах його діяльності, спрямованої на реалізацію даних інтересів.

На рівні *соціальної психіки* це можуть бути, наприклад, почуття групової солідарності, негативне емоційне ставлення до усього «чужого» (тобто того, що несхоже на «нас» і суперечить (не відповідає) нашим інтересам), паніка,

масовий психоз, почуття справедливості, обов'язку, патріотизму та інші подібні соціально-психічні феномени, які формуються стихійно в процесі суспільного життя і спонукають людей, включених до певної спільноти, до імпульсивних (спонтанних) колективних або індивідуальних дій, пов'язаних з реалізацією їх спільних (колективних, групових) інтересів. Найбільш складними і сталими соціально-психічними формами духовного осягнення дійсності, які вирізняють ту чи іншу людську спільноту та окремих її представників і які формуються протягом тривалого існування і розвитку цієї спільноти, є соціальні стереотипи, соціальний (наприклад, національний чи класовий) характер і менталітет. Важливе значення на цьому рівні суспільної свідомості мають ще недостатньо вивчені механізми «психічного зараження», наслідування, утворення «психічних полів» та їх впливу («тиску») на психіку і поведінку індивідів, масове навіювання тощо.

На рівні *ідеології* формуються і функціонують більш складні форми оцінно-регулятивного осягнення дійсності. Це певні суспільні ідеали, оцінки і цінності, норми і правила поведінки, програми дій тощо, які є свідомим вираженням суспільних (групових) інтересів, хоча форми цього вираження не завжди бувають адекватними об'єктивному змісту цих інтересів. Крім того, оскільки інтереси різних соціальних суб'єктів (соціальних груп, націй, класів) можуть не співпадати і навіть бути протилежними, то, звичайно, наприклад, оцінка одного і того ж об'єкта з точки зору цих інтересів буде різною, так само, як будуть різними цілі цих суб'єктів і програми їх реалізації. У зв'язку з цим духовне осягнення дійсності крізь призму інтересів соціального суб'єкта в його ідеології нерідко називали «перекрученою» («спотвореною») свідомістю, яка не співпадає з науковими знаннями про дійсність. Саме це змусило деяких західних філософів і соціологів в останній чверті ХХ століття висунути «теорію деідеологізації», в якій вони закликали взагалі відмовитися від ідеології і замінити її наукою. Але таке протиставлення ідеології і науки, проголошення їхньої несумісності не враховувало, що вони належать до різних сфер суспільної свідомості, мають

свої особливості і виконують різні соціальні функції, які є однаково необхідними в життєдіяльності будь-якого суспільства або соціального суб'єкта, тому вони не можуть підміняти одна одну, і в духовному житті суспільства ідеологія є такою ж обов'язковою ланкою, як і наука. Усвідомлення цього факту змусило досить швидко прибічників згаданої теорії відмовитися від неї і навіть запропонувати замість неї нову теорію – «теорію реідеологізації».

Не можна погодитися, на нашу думку, і з марксистською інтерпретацією ідеології як переважно «класової свідомості», згідно з якою зникнення класів і відповідно класових інтересів неминуче призведе і до зникнення ідеології, яка ці інтереси обґрунтовує і виражає. Не можна погодитися тому, що класи – це лише один з різновидів соціальних спільнот, а такі спільноти будуть існувати завжди, доки існуватиме суспільство, отже буде завжди існувати й ідеологія, як духовний вираз спільних групових інтересів.

Протягом майже всієї історії різні соціальні спільноти та їх ідеологи («теоретики») прагнули нав'язати свої ідеологічні погляди іншим спільнотам і особистостям, представляючи свої інтереси як загальнолюдські. Такими були й залишаються, наприклад, ідеї щодо обумовленості самою природою людини її релігійності, агресивності, прагнення до влади, збагачення і приватної власності тощо. У сучасному світі все більшого поширення набувають ідеї, які виражають загальнолюдські інтереси і пропагують загальнолюдські культурні цінності. В Україні тривають пошуки «національної ідеї», яка допомогла б духовно об'єднати всі групи і верстви її населення, але така ідея може стати дієвою лише тоді, коли вона не буде виразом лише «національного егоїзму» (що характерне для ідеологій більшості сучасних країн і суспільств), а органічно і гармонійно поєднуватиме і узгоджуватиме в собі загальнонаціональні інтереси із загальнолюдськими.

Оскільки ідеологія (особливо політична) є найбільш активним компонентом суспільної свідомості, а її ідеї, за відомими словами класика,

«стають матеріальною силою, оволодіваючи діями мас», правильне розуміння її особливостей, сутності, використовуваних у ній механізмів впливу на людську свідомість є необхідним для розумного і своєчасного обмеження її експансії на інші складові духовного життя, що є типовим для тоталітарних суспільств. Добре відомо, наприклад, якої шкоди розвиткові науки і мистецтва завдали спроби підпорядкувати їх принципам «класовості і партійності».

Нарешті, розкриваючи структуру суспільної свідомості, не можна не зупинитися на розгляді ще однієї, очевидно, найважливішої її складової, яка є виразом у різних формах *самосвідомості* соціального суб'єкта і, насамперед, вищої форми цієї самосвідомості – *світогляду*.

Аналіз різних форм суспільної самосвідомості дозволяє зробити висновок, що світоглядну роль можуть виконувати тільки ті з них, які не просто фіксують або констатують, але й певним чином пояснюють і санкціонують існування тих чи інших людських спільнот, піднімаючись до їх усвідомлення як суб'єктів діяльності. Іншими словами, „світогляд є найбільш розвинутою, сутнісною формою самосвідомості соціального суб'єкта, в якій він усвідомлює себе через відношення до всієї іншої дійсності або до своєрідних кінцевих засад свого буття” [18, 62].

Вже в буденній свідомості, яка є синкретичною, теоретично можна виділити певний прошарок, який включає в себе елементи, які є найбільш узагальненими і концентрованими формами людського досвіду і відіграють провідну роль у житті різних людських спільнот та їх членів. До цього прошарку можуть бути віднесені сентенції так званої «життєвої мудрості», міфологічні та ранньорелігійні погляди та ідеї, які формувалися стихійно протягом багатьох тисячоліть, відіграючи надзвичайно важливу роль в організації життя і упорядкуванні суспільних відносин всіх «примітивних» суспільств, хоча вони не втратили свого важливого значення і в житті сучасного людства.

На рівні спеціалізованої свідомості сукупність свідоглядних ідей та поглядів, які виражають самосвідомість різних соціальних суб'єктів, може бути виділена не лише теоретично, оскільки вона існує в певних усталених, об'єктивованих формах, головною серед яких є філософія, і які є результатом спеціалізованої духовної діяльності (духовного виробництва) професійних філософів і теологів, мислителів і теоретиків.

Значення самосвідомості в життєдіяльності людей зумовлене також тим, що вона сприяє духовному об'єднанню окремих представників різних людських спільнот, зміцненню й закріпленню їх взаємозв'язків і відносин і таким чином – внутрішній стабілізації цих спільнот. Усе сказане про самосвідомість стосується й світогляду, оскільки він теж становить певну форму самосвідомості. Разом з тим їх не можна ототожнювати, оскільки, як вже відзначалося, не кожна форма самосвідомості є світоглядом.

Аналіз різних форм самосвідомості свідчить про те, що претендувати на роль світогляду можуть лише ті з них, які не просто фіксують чи констатують, а й певним чином пояснюють і санкціонують існування людських спільнот або окремих людей, піднімаючись до їх усвідомлення як суб'єктів практичної й духовної діяльності. Ще одна особливість світогляду як форми самосвідомості полягає в тому, що в ній людина чи суспільство усвідомлюють себе не суто ззовні й не через якісь свої окремі вияви, а з точки зору своєї сутності, призначення, своєї найглибшої генези й кінцевої мети свого існування. Нарешті, в світогляді людина прагне усвідомити себе через своє відношення не до якихось окремих предметів або істот, а до всієї навколишньої дійсності, до світу як цілого, до кінцевих або граничних засад свого буття. Тому з 'я с у в а н н я в і д н о ш е н н я л ю д и н и д о с в і т у, а в і д п о в і д н о й д о с а м о ї с е б е я к ч а с т и н и ц ь о г о с в і т у, в в а ж а є т ь с я н а й г о л о в н і ш о ю, ц е н т р а л ь н о ю п р о б л е м о ю с в і т о г л я д у, хоча в різних світоглядних системах вона може формулюватися по-різному, наприклад, у релігії – як питання про ставлення

людини до Бога. Всі ці особливості й дають змогу розглядати *світогляд як вищу, сутнісну, найрозвинутішу форму людської самосвідомості*.

Теоретичний світогляд, який називається так на відміну від буденного світогляду, завершує своєрідну піраміду суспільної свідомості, спираючись при цьому на спеціалізовані рівні пізнавальної сфери (науку), сфери художньої свідомості (літературу і мистецтво) і оцінно-регулятивної сфери (ідеологію).

На основі вищесказаного можна зробити висновок про те, що структуру суспільної свідомості надзвичайно складна і потребує подальшого дослідження.

Література

1. Ленинская теория отражения и современность / Глав. ред. Тодор Павлов. - Москва-София: «Наука и искусство», 1969. – 725 с.;

2. Ленинская теория отражения и современная наука. В 3-х т. / Глав. ред. Тодор Павлов. – София: «Наука и искусство», 1973. – Т. 1: Отражение, познание, логика. – 526 с.; т. 2: Теория отражения и естествознание. – 347 с.; т. 3: Теория отражения и обществознание. – 370 с.;

3. Ленинская теория отражения в свете развития науки и практики. В 2-х т. Гл. ред. Тодор Павлов.- София: Наука и искусство, 1981. – Т. 1: Отражение, познание, творчество. – 687 с.; т. 2: Теория отражения и современное естествознание и социальное познание. – 757 с.

4. Философская энциклопедия. – М.: Сов. Энциклопедия, 1960-1970. - Т. 1-5.

5. Кант И. Сочинения в шести томах.. – М., 1963-1966. - Т.1-6.

6. Кант И. Трактаты и письма / И. Кант. – М. : Наука, 1980. – 709 с.

7. Фейербах Л. Избранные философские произведения. Т. 1-2. – М. : Госполиздат, 1955.

8. Проблема человека в западной философии ; [пер. с англ., нем., фр.]. – М. : Прогресс, 1988. – 544 с.

9. Фромм Э. Психология и этика / Э. Фромм. – М. : Республика, 1993. – 415 с.
10. Тугаринов В. П. Теория ценностей в марксизме / В. П. Тугаринов. – Л. : ЛГУ, 1968. – 128 с.
11. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание/ И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 336 с.
12. Мегрелидзе К. Р. Основные проблемы социологии мышления. – Тбилиси, 1973.
13. Спиркин А. Г. Происхождение сознания / А. Г. Спиркин. – М. : Госполитиздат, 1960. – 417 с.
14. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. - М., 1979.
15. Антология мировой философии: В 4 т. - М., 1969 – 1972: Т.1. – 1969. – Ч. 1 и 2. - 936 с.; т. 2. – 1970. 776 с.; т. 3. – 1971. – 760 с.; т. 4. – 1972. – 708 с.
16. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии.- М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
17. Спиркин А. Г. Происхождение сознания / А. Г. Спиркин. – М. : Госполитиздат, 1960. – 417 с.
18. Арцишевский Р.А. Мировоззрение: сущность, специфика, развитие. – Львов: ВО «Вища шк.», 1986. – 198 с.
19. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. - М., 1983.
20. Культура и общество в эпоху становления наций. - М., 1974.
21. Арцишевський Р. А. Роль самосвідомості у становленні соціального суб'єкта / Р. А. Арцишевський // Соціальні студії. - 2001. - № 1. - С. 2 - 9.
22. Шибутани Т. Социальная психология. - М., 1969.
23. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс; [пер. с англ.] - М.: Прогресс, 1986. – 422 с.
24. Кон И.С. Открытие «Я». - М., 1978.
25. Скворцов Л. В. Культура самопознания : Человек в поисках истины своего бытия / Л. В. Скворцов. – М. : Политиздат, 1989. – 317 с.

26. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание/ И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 336 с.

27. Мухина В. С. Феноменология развития и бытия личности. - Москва-Воронеж, 1999. – 640 с.

28. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Э. Берн; [пер. с англ.] - М.: Прогресс, 1992. – 399 с.

29. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. – К.: Пед. думка, 1991. -

30. Пенкин М. Искусство и наука. – М., 1982. – 302 с.

31. Тугаринов В. П. Философия сознания / В. П. Тугаринов. – М.: Мысль, 1971.– 199 с.

32. Уледов А. К. Структура общественного сознания. – М., 1968.

33. Уледов А. К. Общественная психология и идеология. – М., 1985.

(Джерело: *Арцишевський Р. А. Духовне осягнення дійсності. – Луцьк: ПФ «Смарагд», 2011. – С. 4-69*)

Контакт e-mail: roman.arc@yandex. ru